

vau555

„Ez a király szereti a muszlimokat”

Az Árpád-kori magyarországi muzulmánokról

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés	3
II. Források a magyarországi muzulmánokról	5
II.1. Magyar történeti elbeszélő források	5
II.2. Külföldi történeti elbeszélő források	6
II.3. Okleveles anyag	8
II.4. Törvények	13
II.5. Helynevek, személynevek	16
II.6. A régészeti kutatás eredményei	17
III. Muzulmánok szerepe az Árpád–kori magyar lovasságban	19
IV. A magyarországi muzulmánok pénzügyi–gazdasági jelentősége	22
V. Konklúzió	24
V.1. A magyarországi muzulmánok származása	24
V.2. A muzulmánok magyarságba való beolvadása, asszimilációja	29
VI. Források	31
VII. Felhasznált irodalom	32

I. Bevezetés

Az Árpád–kori Magyar Királyságban sok különböző nép keveredve élt egymás mellett, hiszen királyaink hűen tartották magukat Szent István Intelmeihez, miként „a vendégek [...] különb–különb nyelvet és szokást, különb–különb példát és fegyvert hoznak magukkal”.¹ Köztük fontos szerepet töltöttek be a muzulmán vallásúak, akik forrásaink szerint alapvetően két területen szolgálták az Árpádokat, mégpedig a katonáskodás és a pénzügyletek terén. A muzulmánok katonai szerepe a 12. században vált kiemelkedő fontosságúvá a Bizánccal folytatott háborúk okán, a pénzügyletek terén betöltött szerepükről pedig a 13. századból is rendelkezünk információkkal.² Ian Almond is rámutat könyvében, hogy a muzulmánok és keresztények kapcsolata egyáltalán nem volt elképzelhetetlen a középkorban sőt, gyakran harcoltak azonos oldalon.³

A magyar történeti kutatás már korán felfigyelt a muzulmánok középkori jelenlétére a Magyar Királyságban. Komoly viták alakultak ki ezen népcsoport származását, valamint betelepülésének időpontját illetően.⁴ Származásukkal kapcsolatban alapvetően négy lehetséges terület merült fel az eddigi kutatások során. Történészeink egyik csoportja szerint a magyarországi muzulmánok a Kazár Birodalomból származnak. Ezt a véleményt vallotta Charles D’Eszlary 1956–ban,⁵ majd pedig Czeglédy Károly 1985–ben⁶ és Lewicki 1986–ban.⁷ Egy másik elmélet szerint a magyarországi muzulmánok őshazája Volgai Bolgárország. Ezt vallotta Jerney János 1844–ben⁸ és Réthy László 1880–ban megjelent könyvében,⁹ közvetetten pedig Pauler Gyula 1899–ben megjelent művében, ahol a kálizokat azonosnak tekintette a székelyekkel, akik Levédiában csatlakoztak a magyarokhoz, de még korábban Volgai Bulgáriából származó hittérítők térítették őket muszlim hitre.¹⁰ Nézeteiket elfogadta Székely György 1974–ben¹¹ és Fodor István 1979–ben.¹² A Balkánról való származás

¹ Kurcz 2001. 52–53.

² Veszprémy 1995. 5.

³ Almond 2009. 1.

⁴ A historiográfiai áttekintés során nem térek ki olyan művekre, melyek a kálizok (karaita) zsidó hitét is feltételezik, hiszen egyrészt ez véleményem szerint nem védhető, másrészt a dolgozatban kizárólag a magyarországi muzulmán népcsoporttal foglalkozom.

⁵ D’Eszlary, 1956. 375–386. magyarosan Eszláry Károly, azonban tekintve, hogy a szerző franciául publikálta tanulmányát, a maga által használt francia néven hivatkozom rá.

⁶ Czeglédy 1985. 102.

⁷ Lewicki 1986. 1013.

⁸ Jerney 1844b. 151–173.

⁹ Réthy 1880. 13, 16.

¹⁰ Pauler 1899. 166.

¹¹ Székely 1974. 70.

¹² Fodor 1979. 315–325. A szerző kiindulópontja az, hogy Versec közelében találtak egy volgai bolgárok által használt típusú kerámiaüstöt. A lelet adatai ismeretlenek, azt sem lehet tudni, hogy honnan került elő, így Fodor

elméletét Karácsonyi János vetette fel 1913-ban,¹³ illetve felvetődött a Dunai Bulgáriából való bevándorlás lehetősége is, mellyel elsőként Lewickinél találkozunk 1937-ben,¹⁴ majd D'Eszlary is ezt fogadja el 1956-ban.¹⁵ A negyedik elképzelés a Hvarezmi Birodalomból való származásra épül, melyet leginkább Czeglédyhez¹⁶ és D'Eszlaryhoz¹⁷ köthetünk. Végül 1987-ben Szűcs Jenő említi mind a négy fent szereplő lehetőséget a Magyarságkutatásban megjelent cikkében 1987-ben.¹⁸ Kristó Gyula székelységről szóló művében a kabarokkal azonosította őket.¹⁹

A muzulmánok hazánkba érkezésével kapcsolatban is több vélemény merült fel a kutatásban. Pauler Gyula véleménye szerint a muszlim népesség már a honfoglaló magyarság segédnépeként a 9. század végén a Kárpát-medencébe érkezett.²⁰ Ezzel az állásponttal értett egyet Czeglédy Károly,²¹ illetve D'Eszlary²² is, aki azonban Anonymus gestája²³ alapján nem zárja ki azt sem, hogy Taksony fejedelem idején érkezett egy nagyobb csoport a Magyar Királyság területére.²⁴ Karácsonyi János későbbre, a 10–11. század idejére tette a muszlimok betelepődését.²⁵ Amint a fenti rövid historiográfiai áttekintés is mutatja, a történeti kutatás már „korán” felfigyelt a magyarországi muzulmánokra, azok jelentőségére, azonban nem sikerült kialakítani egységes szemléletet a kérdés megoldására.

Vándorlásuk során a besenyők és a kunok is kapcsolatba kerültek az iszlámmal, azonban arról nincsenek forrásaink, hogy pogány hitvilágukban hozott-e, és ha igen, akkor milyen mértékű változást.²⁶ Ebből kifolyólag dolgozatomban nem foglalkozom sem a kunokkal, sem a besenyőkkel, mivel az ő körükben csak szórványosan fordulhatott elő muzulmán, éppen úgy, mint keresztény, emiatt ezeket a népeket alapvetően pogányként kezelem. Jelen munka kísérletet tesz a hazai Árpád-kori muszlimokkal kapcsolatos forrásapparátus és régészeti leletanyag feldolgozására, annak kritikai vizsgálatára, végül pedig a források és a korábbi szakirodalmi álláspontok ütköztetésére annak érdekében, hogy kiderüljön, kik lehettek a

Pál maga keltezte a kerámiát. A maga által végzett datálás alapján vonta le a következtetést, hogy a szerémségi muszlimok volgai bolgárok lehettek. Véleményem szerint ez nem kellő bizonyíték az elmélet igazolására.

¹³ Karácsonyi 1913. 491-492.

¹⁴ Lewicki 1937. 111.

¹⁵ D'Eszlary 1956. 379.

¹⁶ Czeglédy 1985. 99.

¹⁷ D'Eszlary 1956. 380.

¹⁸ Szűcs 1987. 11-27.

¹⁹ Kristó 2002. 50-59.

²⁰ Pauler 1899. 166.

²¹ Czeglédy 1985. 101-102.

²² D'Eszlary 1956. 376.

²³ Anonymus 1999. 48-49.

²⁴ D'Eszlary 1956. 379.

²⁵ Karácsonyi 1913. 492.

²⁶ Pálóczi Horváth 1989. 84.

magyarországi muzulmánok és milyen szerepet töltöttek be hazánkban. A téma vizsgálatát szándékozom bővíteni további szakirodalmi áttekintéssel és más magyarországi népcsoporttal való összevetéssel, azonban jelen munkában erre nem volt lehetőségem.

II. Források a magyarországi muzulmánokról

II.1. Magyar történeti elbeszélő források

A magyarországi muzulmánok történetének rekonstruálásához a magyar történeti elbeszélő források elszórt adalékokkal szolgálnak, pillanatnyi állapotukról, illetve egy-egy mellékes eseményről adnak tájékoztatást. Anonymus az első magyarországi szerző, aki elbeszélő művében említést tesz a muszlimok Kárpát-medencébe történt bejöveteléről. Ahogy írja: „*Nam de terra Bular venerunt quidam nobilissimi domini cum magna multitudine Hismahelitarum, quorum nomina fuerunt Billa et Bocsu, quibus dux per diversa loca Hungarorum condonavit terras et insuper castrum, quod dicitur Pest, in perpetuum concessit. Bylla vero et frater eius Bocsu, a quorum progenie Ethey descendit, inito consilio de populo secum ducto duas partes ad servitium predicti castrum concesserunt, tertiam vero partem suis posteris dimiserunt. Et eodem tempore de aedem regione venit quidam nobilissimus miles nomine Heten, cui etiam dux terras et alias possessiones non mediocas condonavit.*”²⁷ Bóna István kutatásaiból kiderül, hogy Pest városa nem rendelkezett korai erődítéssel, csak a tatárjárás idején épült fal.²⁸ Ez az információ tehát feltehetőleg téves, azonban mégis meríthetünk belőle hasznos információkat, amennyiben tekintetbe vesszük, hogy a Névtelen általában a saját korának viszonyait vetítette vissza a korai időkre. Ez alapján gyanítható, hogy a Gesta Hungarorum keletkezésének idején, tehát a 13. század elején Pesten nagy számban éltek muzulmánok.

Rogierius mester említi *Carmen miserabile* című munkájában, hogy egy bizonyos Pereg falu ostromakor a tatárok a foglyul esett katonákat terelték maguk előtt, hogy azok haljanak meg először. Ezek között izmaeliták, vagyis muzulmánok is voltak („*Tandem post totius terre illius desolationem Ruthenorum, Comanorum, Hungarorum captivorum, pauconorum etiam Tartarorum multitudine adunata villam magnam undique circumdantes ad pugnam captivos Hungaros premiserunt et illis interemptis totaliter Rutheni, Ismahelite, Comani postmodum*

²⁷ SRH I. 1999. 114–116.; Anonymus 1999. 48–49.; Györffy 1975. 258.; Györffy a Billa nevet az arab billah (بילה) szóból vezeti le, mely jelentése Allahhal, Allahért ld. Györffy 1975. 259.

²⁸ Bóna 1995. 43.

pugnauerunt”).²⁹ Mivel a foglyul ejtett katonák között találkozunk muszlimokkal, ezáltal mintegy közvetett bizonyítékunk van arra, hogy a muszlimok is részt vettek a tatárok elleni védekező harcokban.

Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ában Attila fiáról, Csabáról írja, hogy nem a hun nemességből, vagy Szkítiából házasodott, hanem a kálizok népéből („*Cum igitur Chaba adiens in Scithiam nobilitate genitricis in communi se iactaret, Hunorum nobilitas ipsum comtemnebat, asserentes eum non verum esse alumnum regni Scithiae, sed quasi missitalium exterarum nationis, propter quod ex Scitia uxorem non accepit, sed traduxit de gente Corosmina*”).³⁰ Felmerül a kérdés, hogy a krónikás miért köt muszlim vallású népet a hun herceghez, vajon miért nem jelent problémát a keresztény szerzőnek, hogy megalkot egy rokoni szálat a különböző vallású népek között? Remélhetőleg erre a kérdésre az alábbiakban választ kapunk.

A 14. századi krónikakompozícióban találkozunk IV. László idején egy egykor szaracén Mize nevű nádorral, aki már keresztény („*pro cuius nece Mize palatinus, olim Sarracenus, tunc tamen gratiam baptismatis consecutus*”).³¹

II.2. Külföldi történeti elbeszélő források

Ahmad Ibn Fadlan ibn al-Abbasz ibn Rasid ibn Hammad arab utazó említést tesz a magyarokról is művében, melynek címe Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról.³² Megemlíti, hogy találkozott olyan magyarral, aki sok időt töltött muzulmánok között, akik megtérítették, így ő is áttért az iszlám vallásra.³³

Al-Maszúdi már a 932-es Bizánc elleni hadjárat kapcsán említést tesz muzulmánok részvételére a magyarok oldalán, akik kizárólag nem muszlim vallásúak ellen voltak hajlandóak harcba szállni.³⁴ Ez megegyezik a Kazár Birodalomban létező gyakorlattal, ahol szintén nem harcoltak a muzulmán segéds csapatok hittársaik ellen. 737 és 764 között költözött be a kaganátusba egy hvarezmi csoport, akik zsoldosokként harcoltak a kazárok oldalán.³⁵ Lehetséges, hogy a magyarok ezt a gyakorlatot még a Kazár Birodalomban töltött időszakban vették át.

²⁹ SRH II. 1999. 582.; Rogerius 2001. 433.

³⁰ SRH I. 1999. 163.

³¹ SRH I. 1999. 474.

³² A mű eredeti arab címe الرسالة (Al-Riszála), vagyis Értekezés, Levél.

³³ Ibn Fadlan 2007. 44.; közli Jaqut is ld. HKÍF 1995. 70.

³⁴ Al-Maszúdi: Murúdzs al Dahab. In: Kristó 1995a. 52.

³⁵ Ludwig 1982. 286., 289–290.; Kristó 1995b. 216.

A legfontosabb forrás a magyarországi muzulmánokról Abu Hamid al-Garnati útleírása. Ahogy művében szerepel, Dél-Oroszországból érkezett a „basgirdok”³⁶ földjére. Két muzulmán népcsoportról tett említést Abu Hamid, a „khorezmiek”-ről és a „magrebiek”-ről. A khorezmiekről azt állítja a szerző, hogy a magyar királyt szolgálják és emiatt eltitkolják muszlim vallásukat, keresztényeknek tettetik magukat, titokban azonban megtartották az iszlámot.³⁷ A magrebiek ezzel ellentétben kizárólag katonáskodással foglalkoznak, ezért a király engedi, hogy nyíltan is gyakorolják hitüket. Abu Hamid a 12. század közepén készítette útleírását, mely szerint az itt élő muzulmánok már ekkor sem voltak teljesen tisztában a pontos vallási előírásokkal és az arab nyelvvel, ezeket az utazó tanította meg nekik. A muszlimok nagy megbecsülésnek örvendtek a Magyar Királyságban, ugyanis a távozni készülő Abu Hamidot megbízta II. Géza azzal, hogy toborozzon neki népe körében íjászokat.³⁸ Erre az útra elküldött vele a király egy magyarországi muszlimot, Ismail ibn Hassant. Ismail Abu Hamid tanítványa volt, nevét is tőle kapta.³⁹ Ezt követően a szerző megjegyzi, hogy „ez a király szereti a muszlimokat.”⁴⁰

Abu Hamid említést tesz egy Bizánc elleni hadjátról, ahol a magyarországi muzulmánok is részt vettek. A szerző azzal magyarázza, hogy a magyarok oldalán a muszlimok sikeresen harcoltak, míg a bizánciak oldalán nem, hogy a magyar király engedi az iszlám szabad gyakorlását.⁴¹

Ugyanezen hadjárat kapcsán említi Kinnamos, jeles bizánci történetíró, hogy a Szerémségben kálizok élnek, akik küllemre olyanok, mint a magyarok, de valójában megkülönböztetik őket a *kalisioi* névvel, illetve más vallásúak mint a magyarok, mégpedig a szeldzsuk törökök hite szerint élnek. Manuel Komnénosz a Szerémség visszafoglalása után, 1165-ben közülük sokat áttelepít a Száva déli oldalára.⁴²

A magyarországi muzulmán népesség létszámának meghatározásakor komoly problémával találjuk szembe magunkat, ugyanis a korabeli okleveles anyag nem tesz említést róla, csupán kereskedelmi és pénzügyi szerepükről, így elbeszélő forrásokra kell hagyatkoznunk, melyek forrásértéke a számadatok tekintetében megkérdőjelezhető. Abu Hamid útleírásában a magrebiek számát több ezerre teszi (اولاد المغاربة), míg a hvárezmieket egyszerűen

³⁶ Valószínűleg a baskír fordítás lenne helyes, hiszen az arab történetírók a középkor folyamán a baskirokat és magyarokat egy népnek tekintették ld. Haraszti–Pethő 1963. 38.

³⁷ Abu Hamid 1985. 56.; Haraszti–Pethő 1963. 38.

³⁸ Abu Hamid 1985. 65.; Haraszti–Pethő 1963. 38, 40.; Szűcs 1992. 16.

³⁹ Berend 2001. 241.

⁴⁰ Abu Hamid 1985. 62.

⁴¹ Abu Hamid 1985. 61.

⁴² Gyóni 1938. 86.; Kossányi 1937. 361, 368.; Hrbek 1955. 208.

megszámlálhatatlannak (اولاد الخوارزميين) titulálja.⁴³ A túlzó számok onnan is eredhetnek, hogy a szerző magát a megtévedt muszlimok apostolának tekinti, így saját fontosságát is kihangsúlyozhatja.⁴⁴

Egy másik muzulmán író, az aleppói geográfus, Jaqut azt írja munkájában, hogy 30 faluban élnek muszlimok, azt azonban nem tudjuk, hogy mekkora lakosságú falvak lehettek ezek.⁴⁵ Ez a 30 falu valószínűleg a Szerémségbe telepített muzulmánok által lakott terület lehetett, akik határvédelmi funkciót töltöttek be. A katonáskodók már a *hungarok* nyelvét beszélték és hozzájuk hasonlóan öltözködtek.⁴⁶

A nyugati források közül egyedül Freisingi Ottó említi a magyarországi muzulmánokat egy hadjárat kapcsán, ahova a magyar király muszlim lovas íjászokat küldött segédhaderőként („*Eodem anno Dominus Daniel Episcopus Pragensis in legationem ad Regem Hungariae a Friderico Imperatore dirigitur ad rogandam militiam ex parte ejus contra Mediolanenses, qui in festo S. Stephani Regis eorum, legatione peracta, impetratis videlicet quingentis Saracenis, cum multis muneribus in Bohemiam revertitur*”).⁴⁷

Bizánci forrásaink szintén nagyon elvétve sietnek segítségünkre a magyarországi muzulmánok kérdéskörével kapcsolatban. Egyedül Ioannes Kinnamos említi muszlim könnyűlovasokat a 12. század derekán vívott magyar-bizánci háborúk alkalmával. Kinnamos leírása szerint a magyarul kálizoknak nevezett nép muzulmán vallású, ezeket a bizánciak sirmioni hunoknak hívják, vagyis Szerémségben élő hunoknak. Elképzelhető, hogy azért hozzák kapcsolatba a kálizokat a hunokkal, mert hasonló lovas nomád harcmodort használtak.⁴⁸

II.3. Okleveles anyag

Árpád-kori okleveles anyagunkban első alkalommal az 1111-ben a zobori monostor (*de monte Zobur*) számára kiadott diplomában találkozunk kálizokkal („*Institores autem regii Fiscii, quos hungarice cali vocant*”).⁴⁹ Az uralkodó kötelezi ezek Porcus nevű előljáróját, illetve társait, Etheiust, Marcust és Magiugot („*Nomina ergo eorum malignantium sunt haec:*

⁴³ Abu Hamid 1985. 56.

⁴⁴ Berend 2001. 66–67, 238–239.

⁴⁵ HKÍF 1995. 71.; Berend 2001. 67.; Karácsonyi 1913. 497.

⁴⁶ HKÍF 1995. 71.; Czeglédy 1985. 104.

⁴⁷ Freisingi 1913. 108–109.; forrást közli Jerney 1844. 109.

⁴⁸ ÁKMTBF 1988. 202, 234.

⁴⁹ Archív R. Kat. Biskupstva, Nitra, Szlovákia Oklevelek (U 768) (DF 273051). Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2009. Fejér hibás átírata szerint quos hungarice calu vocant. Fejér CD. VII. 4. 58.

*Porcus, qui tum temporis centurio erat, et Etheius socius eius. Cum istis autem laborabant satagentes toto adnisu complices eorum videlicet Marcus et Magiug qui comites eiusdem, sed et monetarii quotquot erant, cunctibus”),*⁵⁰ hogy a Szent István által a monostornak adott Nyitrán, Doardiban, Vágon és Trencsénben levő vámok harmadát adják vissza.⁵¹

II. Béla 1138-ban adott ki oklevelet, melyben összeírja az Álmos herceg, illetve saját maga és Iлона királyné által ezen egyháznak adományozott birtokokat és az azokon szolgáló személyek neveit. Ezek között, Hetény faluban találkozunk egy Quali (Koaliz) nevű *mansioval*,⁵² akiről neve alapján úgy vélem, hogy muzulmán volt.

Martirius esztergomi érsek az esztergomi káptalannak 1156-ben kiadott dézsmajegyzékében szerepel egy Káliz nevű falu („*In parrochia Bors quae Souc et Gerdata decimant IIII meliores sit hee Cundi, Scelemsan, Qualiz, Belad*”).⁵³

1190-ben III. Béla kötelezi a pécsi egyházmegyében élő népeket, köztük a szaracénokat is, hogy az Egyháznak járó tizedet fizessék meg („*Item – precipimus hoc edicto, in perpetuum obtenturo, ut quicumque in dyocesi Quinqueecclesiensi fuerint, cuiuscunque fastigy Baro, nobiles, serviens regius, Castri, vel Castrenses hospites nostri, vel cuiuscunque alterius nostro de Regno liber homo, vel serviens, Sarachenus, incolu Regni nostri [...] iustas decimas solvant*”).⁵⁴

Imre király 1196-os oklevele a cikádori egyház számára erősíti meg a Géza, István és Béla királyok által tett adományokat. Ezután elrendeli, hogy az izmaeliták, besenyők és más állású emberek legyenek kötelesek az eszéki vásáron és azoknak minden réveinél, akik ugyanazon testvérekhez tartoznak, mindannyian a vámot különböző alkalommal megfizetni („*Statuimus etiam, ut Hysmaelitae, vel Byssenii, vel cuiuscunque conditionis homines, sint in foro Ezek, et in omnibus portubus eorum, qui ad eosdem fratres pertinent, tributum omni remota occasione persoluant*”).⁵⁵

⁵⁰ Archív R. Kat. Biskupstva, Nitra, Szlovákia Oklevelek (U 768) (DF 273051). Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2009. Fejérnél a nevek hibásan szerepelnek, Porcust Forcusnak, Marcust Macusnak írja át, illetve több helyen is hibát vétett a szöveg átírásakor ld. Fejér CD. VII. 4. 58.; ÁKO 1997. 40.

⁵¹ SRH, I. 114–116.; Fejérpataky 1892. 42–43.

⁵² Fejér CD. II. 99.

⁵³ Prímási Levéltár, Esztergom, Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára, Acta radicalia (U 437) (238264). Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2009.; ÁKO 1997. 66.

⁵⁴ Jerney 1844a. 110.

⁵⁵ MOL, DL 4157. Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2009. Az oklevelet tartalmi átiratban közli Fejér, azonban a fenti idézetet szó szerint is közre adja ld. Fejér CD. II. 303–304.

1210-ben II. András Zetina és Iril (Szentpétery-nél Tril)⁵⁶ földeket adományozta Saracen comes fia Domaldus sebenicoi comesnek, mivel az Spalatoban feltartóztatta és a király színe elé vitte az uralkodó ellen áskálódó főurak Géza herceg fiaihoz Görögországba küldött követeit.⁵⁷

III. Honorius 1218-ban a király keresztes hadjárata után sorol fel jövedelmeket, melyeket a király keresztes hadjárata (itt zarándoklat: *peregrinatio*) előtt kötött le felesége, Jolánta hitbérének fedezésére. Ezek között találkozunk a pesti szaracénok jövedelmével is („*proventus Saracenorum de Pest*”).⁵⁸

A Váradi Regisztrum több adatot is tartalmaz a magyarországi muzulmánokról, elsősorban a nyíri izmaelitákról. 1215-ben például egy Texa nevű nyíri izmaelita megvádolta a cegani falusiakat és 12 márka kártérítést követelt. A pert megnyerte és 5 márka kifizetésére kötelezték a falusiakat („*Texa, Ysmaelita de Nyr, impetiit villanos Cegan pro marcis duodecim, Alexandro comite, iudice a rege delegato, qui per pristaldum, nomine Stephanum, Varadinum missi, taliter convenerunt, quod praedicti villani darent adversario suo quinque marcas, fertone minus, iidem iudici satisfacerent: ius autem pristaldi Texa persolveret*”).⁵⁹

Éliás és Péntek nevű nyíri izmaeliták másokkal együtt rablással vádolták meg 1219-ben Márton ispán vámosi jobbágyságait. A pert tüzesvas-próbával döntötték el, a vádlottakat nem találták bűnösnek („*Ismaelitae de Nyr, Iliaz et Pentek, coadiuvantibus aliis impetiere ioubagiones Martini comitis ne villa Vamus de latrocinio [...] Pro his omnibus Egud et Benedictus pro se ipsis et aliis, portato ferro, iustificati sunt, iudice Bank, pristaldo Bola*”).⁶⁰

1222-ben Éliás és Péntek nyíri izmaeliták másokkal együtt rablással vádolták János, Costa és Mikon salamonai jobbágyságokat, akiket megégettek („*Ismaelitae de Nyr, Elias et Peter, coadiuvantibus allis, impetiere Joannem, Costam et Micoum, de villa Salamonis de latrocinio, iudice Bank comite, pristaldo Bola. Praedicti Joannes, Costa et Micon combusti sunt*”).⁶¹

A pápa 1221-ben arra inti Jolánta magyar királynét, hogy ne akadályozza a keresztény rabok szerezsenek rabságából való kiváltását („*Quum multitudo Saracenorum Hungariae ad te pertinere dicatur, serenitatem tuam rogandam duximus, et monendum; quatenus non impedias, nec a tuis impedire permittas, quominus Christiani tam servi, quam liberi, de manibus Saracenorum abstrahantur. Quum indignum sit, Christi caractere ac vocabulo*

⁵⁶ Szentpétery 1923. 83.

⁵⁷ Fejér CD. III. 1. 100–101.

⁵⁸ Fejér CD. III. 1. 264.

⁵⁹ Karácsonyi–Borovszky 1903. 203.

⁶⁰ Karácsonyi–Borovszky 1903. 229.

⁶¹ Karácsonyi–Borovszky 1903. 276.

insignitos in inimicorum fidei Christianae manibus et potestate relinqui, et ex cohabitatione ipsorum multi in gentilitatis errorem, ut dicitur, elabantur.”).⁶²

1223–ban III. Honorius pápa oklevelében találkozunk muzulmánokkal. Ezek, Miklós és Othes comesek Arad környékén voltak az izmaeliták előljárói („*Expreesum etiam fuit in compositione praedicta, quod eadem non praeiudicet iam dicto praeposito, vel ecclesiae in actione, quam contra Nicolaum et Othes comites, et ismaelitas se habere dicebat praepositus saepe dictus*”).⁶³

IX. Gergely 1231. március 3–án levelet intézett Róbert esztergomi érsekhez, melyben leírja, hogy a keresztények elnyomása és a zsidók és szaracénok uralma miatt a keresztények nagy száma, a szaracénok jobb helyzetét és nagyobb szabadságát látván, azokhoz csatlakozott. A szaracénoknak keresztény és a keresztényeknek szaracén nőkkel való házassága kárhozthatni való. Nehezményezi továbbra, hogy a szaracénok keresztény szolgákat tartanak és közhivatalokat viselnek („*Inter alia [...], propter oppressionem christianorum pauperum, et Sarracenorum Iudeorumque [...] dominatum, multi christianorum [...] videntes Sarracenos melioris conditionis et maioris libertatis prerogativa gaudere, sponte se transferunt ad eosdem; [...] non solum per errorem christiani Sarracenorum et Sarraceni christianorum mulieribus commiscuntur, verum etiam illas ducunt dampnabiliter in uxores. Emunt preterea Sarraceni mancipia christiana [...] et ipsas apostatare compellunt. [...] Passim Iudei ac Sarraceni publicis officiis preponuntur*”).⁶⁴

1232–ben Róbert esztergomi érsek *interdictum* alá vonta az országot, és exkommunikálta a király több főemberét. Közéjük tartozott egy Sámuel nevű kincstartó is, aki az oklevél szerint támogatta a muszlimokat és az álkeresztényeket. Ezt követően már nem találjuk őt korábbi pozíciójában.⁶⁵

Az 1233–as beregi egyezményben II. András ígéretet tett Jakab pápai legátus előtt, hogy „*iudeos, sarracenos, sive izmaelitas, de cetero non preficiemus nostre camere, monete, salibus, collectis, vel aliquibus publicis officiis, nec associabimus eos prefectis, nec in fraudem aliquid faciemus, propter quod ab ipsis possint opprimi Christiani.*”⁶⁶ Ezután még egyszer hozzátette, hogy zsidókat, szaracénokat vagy izmaelitákat egész országa területén nem nevez ki közhivatalra és ezeket bizonyos jelekkel meg kell különböztetni a

⁶² Jerney 1844a. 112.

⁶³ Fejér CD. III. 1. 406–407.

⁶⁴ Knauz 1874. 275.

⁶⁵ Primási Levéltár, Esztergom. Archivum ecclesiasticum vetus (DF 278925) Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2009.; Knauz 1874. 281–283.

⁶⁶ Fejér CD. III. 2. 319.

keresztényektől, illetve szaracénok nem tarthatnak keresztény szolgákat. A rendelkezések betartatását az adott egyházmegye püspökére bízta; a be nem tartás pedig az oklevélszöveg szerint rabszolgasorba vetéshez vezetett.⁶⁷

Jakab legátus Béla ifjabb királlyal is megígértette 1233-ban, hogy a jövőben „az összes eretnekek, vagy más keresztények, akik a keresztény hitet az izmaeliták vagy zsidók babonáiért elhagyják, bukásra ítéltetnek, akármilyen névvel neveztetnek, a kereszténységet tettetőket földünkről jó hittel igyekszünk gyökerestől kiirtani a férfiak közül, és azokat, akik földünkön a Római Egyháznak nem engedelmeskednek, a nép minden szokása szerint, az ne legyen a katolikus hit ellen, felszólítjuk engedelmeskedni a Római Egyháznak.”⁶⁸

IV. Béla a feleslegesnek ítélt birtokadományok visszavétele után Rambaldus de Voczonnak, a johanniták magyarországi mesterének kérésére 1238. január 29-én felsorolta és meg is erősítette az Ispotályos Lovagrend által bírt birtokokat, illetve jövedelmeket. A felsorolásban fordul elő a szaracénok falva is, melyet Surlachnak hívtak (*concessemus eidem monasterio perpetuo pacifice possidendas dedimus eidem monasterio forum de villa sarathenorum quae vocatur Surlach et portum Wechen, super Titiam*).⁶⁹

1239-ben IX. Gergely pápa engedélyezte a királynak, hogy keresztény felügyelettel alkalmazhat zsidó és muzulmán kamaraispánokat (*Et, si forte reditus suos Iudaeis vendiderit vel paganis, christianum tum deputet, de gravaminibus inferendis clericis et ecclesiis non suspectum, per quem Iudaei, sive Saraceni, sine christianorum iniuria iura regalia consequantur*).⁷⁰

István ifjabb király 1256-ban állított ki oklevelet, melyben megerősíti a Béla király által a királynénak tett adományokat. Ezek között szerepel az izmaeliták Rugas nevű faluja is (*„Iterum villam Rugas Ismaelitarum, in tempus vite eiusdem carissime matris nostre duximus concedendam eidem cum omnibus proventibus, utilitatibus et aliis provenientibus de eadem”*).⁷¹

1257-ben Béla király megerősítette a Dem nembeli Pétert, Demetert, Miklóst, Csépánt és Istvánt rokonságukkal, Mortunust, Miklóst és Lőrincet rokonságukkal, Fülöp fia Benedeket, Csédét, Ennruhot és Mortunust rokonságukkal, Csért, Pált, Pókát és Jakabot rokonságukkal, Degut és Petőt rokonságukkal, és Pető fia Dionüszioszt testvéreivel a Tiszához közel fekvő

⁶⁷ Fejér CD. III. 2. 319–320.

⁶⁸ Fejér CD. III. 2. 375. A szerző fordította.

⁶⁹ MOL, DL 106180. Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2009. Fejér hiányosan közli a szövegrészt, ugyanis az „*eidem monasterio perpetuo pacifice possidendas dedimus*” részt nem hozza ld. Fejér CD. IV. 1. 109.

⁷⁰ Fejér CD. IV. 1. 175.

⁷¹ Theiner 1859. 283.

Bő falu birtoklásában, melyet a tatár pusztítás előtt szaracénok bírtak („*ut terram nomine Bew, iuxta Titiam, quam ipsis continuo post recessum tartarorum, cum vacua et desolata remansisset, contuleramus, quae quidem antea per saracenos possidebatur, nostro dignaremur privilegio confirmare*”).⁷²

1260-ban II. Přemysl Ottokár IX. Gergely pápának küldött levelet, melyben beszámol a morvamezei csatáról. Levelében felsorolja a magyar király, IV. Béla oldalán harcoló segédcsapatokat, melyek között böszörmények és izmaeliták is szerepelnek („*innumerum multitudinem hominum Comonorum et Ungarorum et diversorum Sclavorum, Siculorum quoque et Walachorum, Bezzermorum et Hysmahelitarum, Scismaticorum etiam ut pote Graecorum, Bulgarorum, Rusciensium et Bosnensium haereticorum*”).⁷³

IV. Béla 1262-ben említi oklevelében a Kalez nemzetséget, melynek Megeren szőlői vannak (*Item in Meger iuxta Danubium infra generationem Kalez sunt decem vinee empte*).⁷⁴

Parabuch comes 1266-ban kiállított adománylevelében szerepel egy Mike nevű személy, aki izmaelita származású („*Item duas terras obtentas a domino rege, karissimo patre nostro, Temerken vocatas, scilicet Muk greci, et Mike, origine Ismaelitis sine herede decidentium et sitas iuxta morisium in Comitatu Orodienti et terram Fulgidus de Comitatu Chanad*”).⁷⁵

1290-ben Myze, Magyarország nádora, mint kikeresztelkedett szaracén jelenik meg abban az oklevélben, mely arról tudósít, hogy bosszút állt a IV. Lászlót meggyilkoló kunokon („*Pro cuius nece Myze Palatinus, olim Saracenus, tunc tamen gratiam baptismatis consecutus*”).⁷⁶

II.4. Törvények

A magyarországi muzulmánok életmódjának, szokásrendszerének rekonstruálásában komoly segítséget nyújtanak királyaink törvényei. Első ízben a 11. század végén találunk muszlimokra vonatkozó rendelkezéseket, melyek elsősorban az iszlám vallási előírások betartását igyekeztek gátolni. I. László I. dekrétuma, vagyis a szabolcsi zsinat határozatai tartalmazzák az első olyan rendelkezést, mely a muzulmánok vallásgyakorlását igyekezett visszaszorítani. Akik a kereszténység felvétele után visszatérnének a körülmetélés régi

⁷² Slovenský národný archív, Szepesi káptalan hiteleshelyi levéltára, Szlovákia, Oklevelek (U 607) (DF 263904). Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2009.; Fejér CD. IV. 2. 425.

⁷³ II. Ottokár levele IX. Gergely pápához 1260-ból. Közli Lewicki 1986. 1020.

⁷⁴ Fejér CD. VII. 5. 103.; közli még Nagy 1910. 25.

⁷⁵ MOL. DL. 57231. Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2009.; az eredetihez képest a forrásközlések több helyen hibásak vö. Jakubovich-Pais 1929. 121.; Fejér CD. IV. 3. 342–344.

⁷⁶ Jerney 1844a. 124.

törvényéhez, azokat kötelezi a törvény, hogy más faluba költözzenek („*de negotiatoribus quos appellant ismahelitas, si post baptismum ad legem suam antiquam per circumcisionem rediisse inventi fuerint, a sedibus suis separati ad alias villas removeantur*”).⁷⁷ Kálmán király I. dekrétuma már öt olyan rendelkezést tartalmaz, mely a muszlim népességre vonatkozik. A 46. caput kimondja, hogy „*Si quis ysmahelitas in ieiunio seu comestione, porcineque carnis abstinencia vel in ablucione aut in quolibet sue facino re deprehenderit, ysmaelite regi deputentur. Qui vero eos accusabat, de substantia eorum partem ac cipiat*.”⁷⁸ Ennek a rendelkezésnek a lényege, hogy az iszlám által előírt étkezési és tisztálkodási előírások betartását igyekezett megakadályozni, tehát közvetetten az iszlám vallás gyakorlását. A 47. caput szerint „*Unicuique ville hysmahelitarum ecclesiam edificare, de eademque villa dotem dare precipimus. Que postquam edificata fuerit, media pars ville ysmahelitarum villam emigret, sicque altrinsecus sedeant, et quasi unius moris in domo, nunc nobiscum, una eademque ecclesia Christi, in divina unanimiter consistent*.”⁷⁹ Ez a pont arra kényszeríti a muszlimokat, hogy keveredjenek a keresztényekkel, mely több generáció elteltével beolvadásukat eredményezné. A 48. fejezet szerint az izmaeliták csak keresztényhez adhatták lányaikat („*Ysmahelitarum vero nullus audeat filiam suam iungere matrimonio alicuius de gente sua, sed nostra*”),⁸⁰ mivel a vallás az apa révén öröklődött, így igyekeztek gátat szabni az iszlám terjedésének, sőt fennmaradásának. A 49. caput a muszlimok táplálkozási szokásai ellen lép fel, ugyanis kötelezi őket, hogy disznóhúst egyenek, ha valaki náluk vendégségben van („*Si quis ysmahelitarum hospites habuerit, vel aliquem in convivium vocaverit, tam ipse, quam convive eius de porcina tantum carne vescantur*”⁸¹).

László és Kálmán királyok törvényei azzal magyarázhatók, hogy éppen a 11. század végén indultak meg a keresztes háborúk, melyek egyik fő útvonala a Kárpát–medencén keresztül, a Duna mentén haladt. Ebből kifolyólag elképzelhető, hogy a hadjáratok hatására születtek meg a muszlim ellenes intézkedések.⁸²

Az 1222. évi Aranybulla 24. cikkelye tiltja, hogy izmaeliták vagy zsidók tisztséget viselhessenek („*Comites camerare monetarii, salinarii et tributarii nobiles regni, Ismaelite et Iudei fieri non possint*”).⁸³ Ez a rendelkezés a bérleti rendszer ellen irányult elsősorban.

⁷⁷ Závodszy 1904. 159. IX. caput; Corpus Iuris Hungarici 1899. 52.

⁷⁸ Závodszy 1904. 189. XLVI. caput

⁷⁹ Závodszy 1904. 189–190. XLVII. caput

⁸⁰ Závodszy 1904. 190. XLVIII. caput

⁸¹ Závodszy 1904. 190. XLIX. caput A szerző forítása.

⁸² Lewicki 1986. 1015.

⁸³ DBA 1999. 28.

Az 1233-as beregi egyezményben a király megismételte, hogy zsidókat és izmaelitákat nem nevez ki kamarák és különböző javadalombérletek élére („*Iudeos, Sarracenos, siue Ismaëlitas, de cetero non preficiemus mostre camere, monete, salibus, collectis, vel aliquibus publicis officiis, nec associabimus eos prefectis, nec in fraudem aliquid faciemus, propter quod ab ipsis possint opprimi Christiani. Item nec permittemus in toto regno nostro Iudeos, Sarracenos vel Ismaëlitas prefici alicui publico officio*”).⁸⁴ Első ízben ígérte meg az uralkodó, hogy a zsidók és izmaeliták kötelesek lesznek megkülönböztető jelzést hordani magukon, hogy el lehessen őket választani a keresztényektől („*de cetero certis signis distinguantur, et discernantur a Christianis*”).⁸⁵ Kálmán rendelkezésével szemben ellenzi, hogy muzulmánok keresztényekkel házasodjanak („*et siqui inuenti fuerint contra hoc xpiani conhabitantes sarracensis, uel sarracaeni mancipia xpisna habentes. Item xpiani sarracenorum, uel sarraceni xpianorum quomodocumque mulieribus copulati, siue sub specie matrimonij, siue alio modo; bonorum optimum publicacionum tam christiani, quam iudei uel pagani mulctentur, et nichilominus in seruitutem christianorum per regem perpetuo deputentur*”).⁸⁶

Az 1279-es budai zsinat az utolsó alkalom, ahol törvényt hoznak a muszlim vallásúak ellen. A 125-ös caputban szintén találkozunk azzal az előírással, hogy a zsidóknak és muzulmánoknak is megkülönböztető jelet kell viselniük; a zsidóknak piros, a muszlimoknak sárga foltot („*Quod autem constitutum est de Judacis, hoc de Saracenis, Ismaelitis et quibuscumque aliis non colentibus baptismatis sacramentum statuimus inviolabiliter observandum; hoc excepto, quod ubi Judaci portant circulum pro signo rubeum, alii supra dicti signum croceum teneantur deferre*”).⁸⁷ Ezután ismét megerősíti azt a rendelkezést, miszerint zsidók, muszlimok, skizmatikusok és más nem keresztények adóbérlők és közhivatalnokok nem lehetnek („*Praeterea statuimus: quod tributa, vectigalia, telonea seu pedagia vel quaevis alia publica officia Judaeis, Saracenis, Ismaelitis, schismaticis seu quibuscumque aliis, ab unione Fidei Catholicae alienis, nullatenus committantur; et specialiter praelati ecclesiarum suarum redditus seu proventus eis vendere non audeant, vel locare*”).⁸⁸

⁸⁴ Fejér CD. III. 2. 319.

⁸⁵ Fejér CD. III. 2. 319.

⁸⁶ Knauz 1874. 293.

⁸⁷ Kohn 1881. 548.

⁸⁸ Kohn 1881. 548.

II.5. Helynevek, személynévek

A Kárpát–medencében a muzulmán népcsoportok jelenlétét a hely-, illetve személynévek is bizonyítják. Helyneveink között elsősorban a káliz szó különböző alakjai fordulnak elő, melyek közül meg kell említeni Kálóz, Kalóc, Kalász települések nevét. Ezeket Szűcs Jenő egyértelműen, mint muszlim letelepedésre utaló nyomot azonosítja.⁸⁹ A Korai Magyar Történeti Lexikon említi még a Kaluz⁹⁰, Kálozd helyneveket is.⁹¹ Szűcs a Szabolcs megyei Ibrány falu nevét az arab Ibrainból vezette le.⁹² Györffy hozza 1990-ben megjelent, A magyarság keleti elemei című művében a Káliz, Koroncó helységneveket is.⁹³ Kniezsa István hat, a kálizok jelenlétére utaló településnevet gyűjtött össze, melyek: Kalász, Kalez, Kaluzer, Káloztelek, Kálozd, Kálozfa.⁹⁴ Kniezsa azonban nem említi Kálóz pusztát, mely még a 14–15. században is létezett.⁹⁵ 1973-ban az *Acta Historica*-ban Kristó Gyula, Makk Ferenc és Szekfű Gyula gyűjtötték össze a népnevekre utaló helységneveket. A fent említetteken kívül szerepel még Kálóczi sziget, Kalócvölgy, Kaluzdy, Kalozfalua, Káloczivölgy, valamint Kaluzwt.⁹⁶ Meg kell még említenünk a helységnevek között Hajdúböszörményt, melyet már Csánky is Böszörmény faluval azonosított.⁹⁷ Egy 1325-ös oklevél említ egy Böszörménykút nevű kútat („*quod prima meta incipit a parte Septentrionali a puteo Bezermenkwit vocato*”),⁹⁸ mely muzulmánok korábbi jelenlétéről árulkodik. Kristó, Makk és Szekfű említi még Bezermant, Bezermantelukot, Böszörményárkát, Böszörmént, Buzurment, és Bezermenthelekét.⁹⁹ A szerecsen szóból erednek a Szerecsenvölgy, Szerecsen halma, Zerechyn, Szerecsen-tó, Zerechun, Szerecsenhegy, Szerecsen fája, Szerecseny, Szerecseny tó és Szerecsenvár helyneveink.¹⁰⁰

A személynévek esetében egy kis kitérőt kell tennünk. Anonymus a *Gesta Hungarorum*-ban említi, hogy Taksony idejében Magyarországra érkeztek Billa és Baks nevű nemes urak,

⁸⁹ Szűcs 2008. <http://www.holmi.org/2008/11/szucs-jeno-ket-tortenelmi-pelda-az-etnikai-csoportok-életkepessegerol> (letöltve: 2012.12.09.)

⁹⁰ Az 1333 és 1335 között szedett pápai tizedjegyzék alapján ekkor Ferenc nevű plébánosa egy budai márkát és hét garast fizetett ld. MREV 1899–1907. II. 72. A fehérvári káptalan birtokainak 1495-ös jegyzékében is szerepel ld. MREV 1899–1907. IV. 49.; 1500-ban Kapornaki János volt a plébánosa ld. MREV 1899–1907. IV. 139.

⁹¹ KMTL 1994. 314. A szócikket Harmatta János készítette.

⁹² Szűcs 2008. <http://www.holmi.org/2008/11/szucs-jeno-ket-tortenelmi-pelda-az-etnikai-csoportok-életkepessegerol> (letöltve: 2012.12.09.)

⁹³ Györffy 1990. 88.

⁹⁴ Kniezsa 1938. 440.

⁹⁵ Csánky 1890–1897. I. 34.

⁹⁶ Kristó–Makk–Szekfű 1973. 17.

⁹⁷ Csánky 1890–1897. I. 506.

⁹⁸ Hazai Okmánytár III. 79

⁹⁹ Kristó–Makk–Szekfű 1974. 22–23.

¹⁰⁰ Kristó–Makk–Szekfű 1974. 23.

„kiknek sarjadékából származik Etej”.¹⁰¹ Ez azért lehet jelentős információ, mivel az 1111-es zobori oklevél említi a Nyitra megyei kálizok Etheius nevű főnökét.¹⁰² Így lehetséges, hogy ezt az Etheiust említette Anonymus, vagy pedig az Etheius–Etej kedvelt név volt a kálizok körében. Györffy György a kálizokhoz köti a Zalához tartozó zagorjei területen lakott Kadarkaluz nemzetséget.¹⁰³

Egy 1271. június 15. körül kelt oklevél beszámol a Balog–Semjén nembeli Ubul fia Mihály és Saracen korbáviai püspök testvére, Péter ispán között létrejött birtokcseréről.¹⁰⁴ A diplomán szereplő püspök nevéből arra következtethetünk, hogy ősei még muszlimok voltak, azonban ő már mindenképpen keresztény és magas egyházi méltóságra is sikerült jutnia.

II.6. A régészeti kutatás eredményei

A Bodrogvécsen végzett feltárások során találták meg a régészek Iszmail ibn Ahmed és Naszir ibn Ahmed perzsa emírek dirhemjeit, melyek tanúskodnak a honfoglaló magyarok és a Közel–Kelet közötti összeköttetésről, gazdasági kapcsolatokról.¹⁰⁵

Zimonytól nem messze, a batajniczai mezőn találtak 1888-ban egy halmot, melyről feltételezték, hogy az az 1167-es bizánci–magyar csata alkalmával elesett katonák maradványait tartalmazza.¹⁰⁶ A leletegyüttes esetleg segíthetne a muzulmán segédnép anyagi kultúrájának elkülönítésében, viszont tudomásom szerint ezen a területen nem folytattak régészeti feltárást, így a feltételezés nem bizonyítható.

A muzulmán népek tárgyi kultúrájának meghatározásában sajnos a régészet nem tud megfelelő segítséget nyújtani, ugyanis ahogy Révész László írja: „sem a tárgyi anyag, sem a temetkezési szokások nem tartalmazznak olyan elemeket, amelyek valamely jól körülírható, egyedi (nép)csoporthoz utalnának, s elkülöníthetők lennének a korabeli Kárpát–medence más területeiről ismert leletanyagtól.”¹⁰⁷ Heves megyében két lelőhelyen, Eger–Almagyaron és Eger–Répástetőn találtak 1–1 muszlim dirhemet, mely muzulmán etnikum jelenlétére is utalhatna, azonban az almagyari temető feltáráshoz a telek tulajdonosa nem járult hozzá, a

¹⁰¹ Anonymus 1999. 49.

¹⁰² Szűcs 2008. <http://www.holmi.org/2008/11/szucs-jeno-ket-tortenelmi-pelda-az-etnikai-csoportok-eletkepessegerol> (letöltve: 2012.12.09.)

¹⁰³ Györffy 1990. 88. Kristó–Makk–Szekfű a nemzetség hely- és személynévi megfelelőit nem ismeri, a nemzetség nevét két szó összetételére vezeti vissza ld. Kristó–Makk–Szekfű 1974. 25.

¹⁰⁴ MOL. DL. 50622; 56461. Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2009.

¹⁰⁵ Nagy 1912. 214.

¹⁰⁶ Magyar vitézek sírhalma a Szerémségben. [1167.] 1888. 654.

¹⁰⁷ Révész 2008. 450.

Répástetőn talált lelőhelyen pedig pogány temetési szertartás nyomaira bukkantak a régészek (a csontváz mellkasába vaskést szúrtak a szellem visszajárásának meggátolása céljából).¹⁰⁸ Így nem feltételezhetjük, hogy a lelőhelyek muzulmán etnikumokhoz tartozó temetők lennének.

Böszörmény falu feltárása során az ún. 1. számú házban kerültek elő fegyverek. A megtalált kétélű, hosszú keresztvassal ellátott, lapított markolatgombos kard és a két négyzetes keresztmetszetű kopja mellett a kemencében találtak a régészek egy csont nyílhegyet is.¹⁰⁹ Ezek a fegyverek nem köthetők tipikusan egy népcsoporthoz, így az eddigi leletanyagok alapján a régészet abban sem tud tájékoztatást adni, hogy a muzulmán vallású segédnépek pontosan milyen fegyverrel és esetleg páncélban indultak harcba, csupán arra enged következtetni, hogy az nem, vagy nem jelentősen tért el a magyarok felszerelésétől.

A régészeti kutatások napjainkban is szolgáltatnak új információkat Árpád-kori történelmünk kutatásához. Az Orosházán végzett régészeti feltárás például rendkívül érdekes leletekkel szolgál az izmaeliták életmódjának rekonstruálásához. A Rózsa Zoltán–Tugya Beáta szerzőpáros által közölt ásatási eredmények alapján feltételezhető, hogy a középkori Orosháza területén is számolhatunk muzulmán lakossággal. A leletek között három bronz mérlegserpenyő is szerepel, mely egyértelműen mutatja, hogy a településen kereskedelemmel foglalkozó népesség is élt. Mivel Árpád-kori leletanyagunkban kisszámú mérlegalkatrész található, így gyanítható, hogy a korabeli Orosháza jelentős kereskedelmi központnak számított.¹¹⁰ Még figyelemre méltóbb a településen talált csontanyag vizsgálata. Már a csontmaradványok száma is nagyon érdekes, ugyanis egy átlagos lelőhelyen nagyjából 500 csont számít reprezentáns mennyiségnek, Orosházáról pedig 11.436 állattani lelet került elő. Ez alapján Orosháza húsfogyasztása és húsfelhasználása rekonstruálható a legpontosabban Árpád-kori településeink közül. Kutatásom szempontjából azonban igazi jelentősége a sertéscsontok arányának van. Árpád-kori lelőhelyeinken a sertéscsontok részesedése az összes csontleletből átlagosan 16–17%. Ezzel szemben Orosházán csupán 23 darab került elő, melyből 8 avar kori rétegekből származik, így az Árpád-kori anyag csupán 15 darab, vagyis az összes csontlelet 0,13%-a.¹¹¹ Hasonló helyzettel találkozhatunk Böszörmény település esetében is, ahonnan Szolnoki László feltárása során körülbelül 6000 állatcsont került elő, ezek közül pedig mindössze 3 volt sertéscsont.¹¹² A fenti adatok alapján ezeken a

¹⁰⁸ Révész 2008. 99, 108.

¹⁰⁹ Szabó 2003. 83–84.

¹¹⁰ Rózsa–Tugya 2012. 19–21.

¹¹¹ Rózsa–Tugya 2012. 22–23.

¹¹² Rózsa–Tugya 2012. 24.

településeken vagy zsidó, vagy muzulmán lakosság jelenléte tételezhető fel. Mivel Kubinyi András rámutatott, hogy a Dunától keletre csak kevés számú településen ismeretes zsidó népesség léte, és ezek között nem szerepel Orosháza és Böszörmény (ez esetben a település neve is forrásértékű, ahogy arra a II.5. fejezetben kitérek), így feltételezhető, hogy ezeken a településeken kálizok éltek, akik az Arad–Orosháza–Csongrád kereskedelmi útvonalat felügyelheték.¹¹³

III. Muzulmánok szerepe az Árpád–kori magyar lovasságban

1914 előtt a történészek két részre osztották a középkori magyar lovasságot, a nyugati mintán alapuló nehézlovasságra, melyet az előkelők képviseltek – a felszerelés költségessége folytán –, és a keleti mintájú nomád könnyűlovasságra. Általános volt az a vélekedés is, hogy a magyar haderő többszöri vereségeért (1167, 1241) is a nyugati lovagi harcmodor átvétele és egyben a tradicionális magyar taktika elcsökevényesedése volt felelős.¹¹⁴ A két világháború közötti időszakban arról folyt a történészek vitája, hogy milyen gyorsan és milyen mértékben ment végbe a magyar lovasság nyugatiasodása.¹¹⁵

Borosy felosztása szerint, melyet személy szerint elfogadhatónak tartok, a magyar sereg három alkotórészből állt; nehézlovasságból, könnyűlovasként harcoló ún. pásztorkatonákból, illetve a kettő közötti átmeneti lovasságból. Véleménye szerint az átmeneti típusú lovasság képviselte a legnagyobb létszámot, azonban egyben ez is volt a legkevésbé hatékony.¹¹⁶ B. Szabó szerint az átmeneti típusú lovasság létezése csupán hipotézisnek mondható, hiszen ezt sem írásos, sem tárgyi források nem támasztják alá. A forrásokban megfigyelhető eltérő harcmodor pusztán a hadvezetés taktikai fogása volt, hiszen mindig a hasznosabb fegyvernemet küldték harcba az eltérő harci értékű ellenfelek ellen.¹¹⁷

Veszprémy szerint: „A 12. századra, amikor a királyok már sokszor évente vezettek hadjáratokat, rendkívül felértékelődött a megyeszervezettől független, közvetlenül a királynak alárendelt könnyűfegyverzetű harcos réteg. Közülük legismertebbek a székelyek, besenyők és a magyarországi muzulmánok, majd a 13. századtól a kunok voltak.”¹¹⁸

Nincsenek konkrét adataink a magyarországi muzulmánok katonai taktikájáról, illetve fegyverzetéről, így jobb híján analógiához kell nyúlnunk. Al-Maszúdi írja, hogy a kazárok

¹¹³ Rózsa–Tugya 2012. 24–25.; Kubinyi 1995. 27.

¹¹⁴ Borosy 1962. 131–133.

¹¹⁵ Borosy 1962. 133–137.

¹¹⁶ Borosy 1962. 147–149.

¹¹⁷ B. Szabó 2001. 98.

¹¹⁸ Veszprémy 1995. 5.

szolgálatába állt muszlimok „vértet, sisakot és vasinget hordanak; közülök többen lándsát forgatnak s olyan fegyverzetük van, mint rendszeren a moszlim katonáknak.”¹¹⁹ A külföldi források arról tanúskodnak, hogy a magyarországi muzulmánok arab módra lándzsával és íjjal harcolnak, vagyis valószínűsíthetően könnyűlovas harcosokként segítették az Árpádokat. Muszlim forrásaink arról értesítenek, hogy az iszlám vallású harcosok nagy hasznára voltak a magyar királyoknak és komoly megbecsülésnek is örvendtek.¹²⁰ Ez megfelel Borosy elméletének, miszerint a könnyűlovasok ugyan nem érhetek fel a nehézlovasság csatadöntő képességéhez, viszont jóval értékesebbek voltak a vármegyei népekből kikerülő átmeneti lovasságnál.¹²¹

A magyarországi muzulmánok királyi, vagy királynéi népeknek számítottak, így kizárólag katonai szolgálattal és bizonyos mennyiségű egyösszegű adóval tartoztak.¹²² A szerémségi településterület arra enged következtetni, hogy a muzulmánokat is olyan határőri szereppel bízták meg, mint a ruszokat, székelyeket és besenyőket. Ezek a népek könnyűlovasok voltak és háborúban elővédként harcoltak, vagyis a legveszélyesebb feladatot bízták rájuk.¹²³ Ez azt jelenti, hogy szabadokként éltek, azonban nem tudjuk biztosan, hogy milyen mértékű lehetett ez a szabadság, azonban annyi nagy bizonyossággal kijelenthető, hogy nem élveztek teljes szabadságot.¹²⁴ Amint azt már korábban is említettem, az Abu Hamid útleírásából ismert történet szerint II. Géza muzulmán íjászokat toboroztatott a szerzővel és szolgálataikért cserébe szabadságot ígért nekik.¹²⁵ Az is valószínűsíthető, hogy a khorezmiek és magrebiek részt vettek a király határon kívüli hadjárataiban is, melyek alkalmával kollektíven tartoztak felvonulni a királyi zászló alá és nem személyesen, mint a magyar nemesek.¹²⁶

Rendelkezésre álló forrásaink szerint a muzulmán vallású segédhaderő felhasználására első alkalommal 1150-ből van adat, amikor II. Géza nagyapjának, II. Uroš szerb nagyzsupánnak küldött magyar, besenyő és káliz segéderőt a bizánciak ellen.¹²⁷ Kinnamosz tudósít arról, hogy az ellenség lesből támadt rájuk, majd hamar meg is futamodott.¹²⁸ A Tara mellett lezajlott csatában a magyar–szerb csapatok vereséget szenvedtek. Manuél császár maga győzte le párviadalban a magyar vezért, Bágyon ispánt.¹²⁹

¹¹⁹ gr. Kuun 1900. 33.

¹²⁰ Abu Hamid 1985. 65.

¹²¹ Borosy 1962. 147.

¹²² Berend 2001. 84–87.

¹²³ Borosy 1977. 544.

¹²⁴ Borosy 1977. 554.

¹²⁵ Abu Hamid 1985. 62.; Haraszti–Pethő 1963. 40.; Borosy 1977. 548.

¹²⁶ Berend, 2001. 141.

¹²⁷ Szabados 2007. 488.

¹²⁸ Szabados 2007. 488.; Kristó 1986. 83.

¹²⁹ Veszprémy 2008. 109.

1158-ban a német császár követe, Dániel prágai püspök kért segítséget Milánó elleni küzdelméhez. II. Géza 500 szaracént ígért, Freising Ottó krónikája szerint pedig 600 lovas íjászt küldött.¹³⁰

Az 1167-es zimonyi csatában Hóman szerint 15000 magyar harcos állt szemben 15–20000 göröggel. Ebbe a számba beleszámítja a segédnépeket is.¹³¹ A 15000 katona 36 vármegye seregét jelenti a kutatók szerint, ami szerint egy vármegye hadereje 400 főből állt.¹³² Kinnamosztól tudjuk azonban, hogy a csatában kálizok és más segédnépek is harcoltak, ami véleményem szerint azzal jár, hogy a vármegyei csapatok becsült létszámát csökkenteni kell.

A magyar hadvezér 1146-ban a Lajta menti csatában a könnyűlovásokat állította az első sorba, ugyanis a magyar nehézlovasság számban elmaradt a németekétől. A hadvezetés célja az volt, hogy a könnyűlovasság megtörje a páncélos lovasok rohamát egy gyors visszafordulással és vágta közben folyamatos veszteségeket okoznak nyilazásukkal. Mire az ellenséges nehézlovások a magyar hadrendet elérik, megbomlik a sorfal, számban is meggyengülnek és a lendületüket is elveszítik, így a pihent magyar nehézlovások eredményesen tudják felvenni ellenük a harcot, miközben a magyar könnyűlovasság folyamatosan nyílzápor alatt tartja a németeket.¹³³ Ebből kifolyólag véleményem szerint felmenthetőek a magyar sereget kísérő segédnépek az őket régóta ért negatív megítélés alól, hiszen az 1146-os csatában nem a német lovagság elől futottak meg, hanem a steppei harcmodort alkalmazták, mely évszázadokon át hatékony módszer volt az erősebb, de jóval nehezebben mozgó *dextrarius*okon ülő nehézlovások ellen.¹³⁴

1167-ben, a zimonyi csatában azonban Dénes nádor teljesen megfordította a hadrendet és a nehézlovasságot állította előre. Ennek oka a külpolitikában keresendő, hiszen III. István ekkoriban jó kapcsolatot ápolt nyugati szomszédaival, így erős páncélos sereget kapott a németektől. Andronikos Kontostephanos azonban kevert harcértékű katonákból állította össze az első vonalat, a nehézlovasságot pedig a szárnyakra állították, így azok át tudták karolni a magyar csapatokat. A tagolt hadrend második sorában nehézgyalogság és szeldzsuk íjászok helyezkedtek el, az ő feladatuk volt felfogni a magyar támadás erejét. Ezen kívül egy erős testőrséget is hagytak a vonalak mögött, ami bárhol bevethető volt. A bizánciak a magyarok 1146-os technikáját kívánták alkalmazni, viszont Dénes ispán csapatai fegyelmezetten vonultak előre, nem bontották meg a rendet, így a két sereg nyílt közelharcban feszült

¹³⁰ Karácsonyi 1913. 485.; Hóman–Szekfü 1939. 374.; Freisingi 1913. 108–109.; forrásszöveget közli Jerney 1844a. 109.

¹³¹ Hóman–Szekfü 1939. 382. ez a szám Ioannes Kinnamostól származik, ld. ÁKMTBF 1988. 242.

¹³² Borosy 1992. 28.

¹³³ B. Szabó 2001. 84–85.

¹³⁴ Szabados 2007. 487–488.; Veszprémy 2008. 107.; Font 2005. 163.

egymásnak. A taktika alapja az volt, hogy a bizánci sereg nehézlovassága gyengébb volt, mint a magyar oldalon harcoló németeké, azonban Andronikosz kiválóan kombinálta a különböző seregtesteket, így hosszú csata után a bizánciak kerekedtek felül.¹³⁵

IV. A magyarországi muzulmánok pénzügyi–gazdasági jelentősége

Már a kalandozások korából ismerünk forrásokat, melyek muzulmánok jelenlétét látszanak alátámasztani a Kárpát–medencében. 965/966–ból Ibrahim ibn Jakub által rendelkezünk olyan adattal, mely szerint a prágai vásárra „a türkök földjéről mohamedánok, zsidók és türkök szintén árukkal meg aranypénzekkel jönnek, és rabszolgákat, önt meg különféle prémfajtákat visznek magukkal”.¹³⁶ 969–ben Perejaszlavecbe szállítottak árut magyarországi kereskedők, bár ezek vallásáról nem rendelkezünk információval, csak feltételezhetjük, hogy zsidók, vagy muzulmánok voltak.¹³⁷ Szintén erre utalnak a Felső–Tisza vidékén talált arab dirhemek, melyek valószínűleg a távolsági kereskedelem révén kerültek az országba.¹³⁸

A 12. század elején a zobori oklevél tudósít a Nyitra megyei kálizokról, akik jövedelemkezelők (*institores regii fisci*), pénzverők és vámosok (*monatarii, thelonei*) voltak. Ez a csoport a Prága felé irányuló kereskedelmet felügyelhetett, illetve irányíthatta.

Az Árpád–kori pénzek áttekintése során több esetben találkozhatunk arab felirattal ellátott érmeikkel. Ahogy Hóman írja: „A byzánczi császársággal való szoros – háborús és békés – kapcsolat és az izmaelita–mohamedán pénzverők működése nyomot hagyott a magyar pénzekben. A byzánczi és arab motivumok a XII. század második feléből származó érmeiken igen gyakoriak”.¹³⁹ II. Béla pénzein félhold látható, amelyet az *illahi* (إلاهي) felirat vesz körbe, amelynek jelentése Istenem. IV. István rézpénzeinek két fajtája van, az egyik bizánci típusú, míg a másik keleties. Az utóbbi érmeiken arab felirat olvasható, azonban azt a veret rossz minősége miatt nem tudom elolvasni. Mivel ezek a pénzek IV. István bukása után eltűntek, így a magyar pénztörténet szempontjából kis jelentőséggel bírtak.¹⁴⁰

II. András az 1210–es években Esztergom mellé több pénzverő kamarát hozott létre.¹⁴¹ A pénzverés és a pénzügyigazgatás decentralizációjának beteljesülésével 1221–ben találkozunk

¹³⁵ ÁKMTBF 1988. 242–243.; Veszprémy 2008. 114.; B. Szabó 2001. 84–87.; Szabados 2007. 490.

¹³⁶ Kristó 1995b. 204.; Kristó–Makk 1995. 25.; Lewicki 1986. 1014.

¹³⁷ Kristó–Makk 1995. 25.; Kristó 2003. 42.; Font 2005. 123.

¹³⁸ Kristó 1995b. 205.

¹³⁹ Hóman 1916. 239–240.

¹⁴⁰ Hóman 1916. 241.

¹⁴¹ Kristó 1976. 55.

először. Ehhez az időponthoz köthetjük a zsidó és izmaelita kamarabérlok feltűnését.¹⁴² Az izmaelita (vagy szaracén) gazdasági szakemberek jelentős szerepére következtethetünk az 1222-es Aranybullából, majd annak 1231-es megújításából, ugyanis az előbbinek 24., a másíknak 31. cikkelye tartalmazza annak tilalmát, hogy zsidók vagy muzulmánok bármilyen adó– vagy kamarabérloí posztot megszerezhessenek.¹⁴³ Mindebből az a következtetés vonható le, hogy gyakran ezek a felekezetek bírták a különböző bérleteket („*Institutores autem regii fisci, quos hongarice caliz vocant*”).¹⁴⁴ Gazdasági szerepükről már korábban is tudósítanak okleveleink,¹⁴⁵ de a források számának növekedéséből arra következtethetünk, hogy a bérleti rendszer bevezetése vezethetett az izmaeliták és zsidók gazdasági erejének növekedéséhez. A bérleti rendszer hozadékaként a kincstár több jövedelemhez jutott, míg az ehhez szükséges munkát a bérlok végezték el. Így az udvar nagyobb haszonra tett szert, viszont a rendszer – mint azt okleveleink bizonyítják – az egyház és az ország lakosságának komoly ellenállását váltotta ki. Emellett pozitív hatásként említhető, hogy a továbbiakban a pénzgazdálkodás vált az államháztartás alapjává.¹⁴⁶

Hóman Bálint említi, hogy Róbert érsek 1232-es interdictuma előtt hivatalban levő kamaraispánok közül Teka zsidó származású volt, míg Sámuel izmaelita. A forrásokban Teka valóban zsidóként szerepel,¹⁴⁷ arra azonban nem találtam adatot, hogy Sámuel muszlim lenne. Esetleg az szolgálhatna bizonyágul, hogy a továbbiakban eltűnnek ezek a személyek forrásainkból.¹⁴⁸

1239-ben IX. Gergely pápa engedélyt adott IV. Bélának, hogy zsidó és szerezsen szakembereket foglalkoztathasson, de csak abban az esetben, ha mellettük egy keresztény ellenőrzi, hogy nem követnek-e el jogtalanságot keresztények ellen.¹⁴⁹

¹⁴² Hóman 1916. 462.

¹⁴³ Kristó 1998. 155–156.

¹⁴⁴ DHA 1992. 383.; Font 1999. 49.

¹⁴⁵ Id. II.3. fejezet

¹⁴⁶ Hóman 1916. 464–465.; Kristó 1976. 55.

¹⁴⁷ Fejér CD. III. 2. 271. a Váradi Regisztrumban 1215-ből maradt fenn egy adat Texa nevű nyíri izmaelitáról, aki esetleg megegyezhet a fenti kamaraispánnal. Ebben az esetben valamelyik forrás téved vö. Karácsonyi–Borovszky 1903. 203.

¹⁴⁸ Weisz 2010. 84.

¹⁴⁹ Fejér CD. IV. 1. 175.

V. Konklúzió

V.1. A magyarországi muzulmánok származása

Mindenekelőtt tisztáznunk kell, hogy milyen eredetű népességgel állunk szemben, amikor a középkori magyarországi muzulmánokkal foglalkozunk. A forrásokban – ahogy az a fentiekből is látszik – több elnevezéssel is találkozhatunk, mint például a fentebb említett *saracenus*,¹⁵⁰ *izmaelita*, *böszörmény*, *káliz*. Ezek közül feltételezhetjük, hogy a *saracén*, *izmaelita* és *böszörmény* szavak mintegy szinoním értelemben voltak használatosak, vagyis mindhárom jelentése muzulmán.¹⁵¹ Az *izmaelita* azonban a muzulmán vallás egy kisebb csoportját jelenti, akik elsősorban Perzsia területén, illetve a Kaukázustól délre éltek. Ebből következően Karácsonyi kizárja, hogy a magyarországi muszlimok a volgai bolgároktól jöttek volna a Kárpát-medencébe, ugyanis a volgai bolgárok területén élő muzulmánok a szunnita irányzatot követték.¹⁵² Mesterházy szerint azonban az *izmaelita* szó nem feltétlenül az iszlám síita irányzatára vonatkozik, hanem általánosságban a muszlim vallásúakra,¹⁵³ eszerint *pars pro toto* értelemben volt használatos. Lewicki véleménye szerint az *izmaeliták* a Magyarországon élő muszlim besenyők elnevezése volt, azonban ezt bizonyítékkal nem támasztotta alá.¹⁵⁴ A *káliz* szó azonban nem egyszerűen vallási megjelölést takar, hanem etnikait is, ugyanis az elnevezés az egykori Hvarezmi Birodalomra utal, melyet már a 7. század végétől, majd teljességében a 8. században ért el az arab hódítás és egyben az iszlamizáció.¹⁵⁵ Szűcs Jenő mutatott rá, hogy a hvarezmiiek saját nyelvükön magukat *khvalis*nak nevezték, amely szó rendkívüli hasonlóságot mutat a magyar *káliz* szóval.¹⁵⁶ A *Xvalis* név a *Xvārizm* szóalakból született meg hangváltozás révén.¹⁵⁷ Mindebből következtethetünk

¹⁵⁰ A szó eredete feltehetően arab, شرق, kelet szóból ered. ld. MNyTESz 1976. 678. A *saracenus* szót használja az az 1232. decemberében Róbert esztergomi érsek által kiadott oklevél is, melyben interdictum alá vonta az országot és exkommunikálta a király több főemberét, mivel a muzulmánok továbbra is fontos pénzügyigazgatási posztokat töltöttek be. Primási Levéltár, Esztergom. Archivum ecclesiasticum vetus (DF 278925) Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2009.

¹⁵¹ Már 1844-ben megállapította Jerney János a terminusok rokon értelműségét ld. Jerney 1844a. 105–106. Kniezsa István is kijelentette 1938-ban, hogy a forrásokban szereplő terminusok valószínűleg szinonimák ld. Kniezsa 1938. 439.; később: M. Antalóczy 1980. 131.; a *böszörmény* szó a muzulmán szóval etimológiailag azonos ld. MNyTESz 1967. 365–366. Lewicki hozzáteszi, hogy a cseh, lengyel és orosz forrásokban is megtalálható a *böszörmény* elnevezés valamilyen formában, és minden esetben egyszerűen muzulmán jelentéssel bír. ld. Lewicki 1986. 1015.; Hrbek 1955. 214–219.; Kristó 2003. 41.

¹⁵² Karácsonyi 1913. 486.

¹⁵³ Mesterházy 1973. 37.

¹⁵⁴ Lewicki 1986. 1014.

¹⁵⁵ KMTL 1994. 314. A szócikket Harmatta János készítette; Zsoldos 1997. 166.; Vásáry 1993. 127.

¹⁵⁶ Szűcs 2008. <http://www.holmi.org/2008/11/szucs-jeno-ket-tortenelmi-pelda-az-etnikai-csoportok-eletkepessegerol> letöltve: 2012.12.09.

¹⁵⁷ KMTL 1994. 314. A szócikket Harmatta János készítette.

arra, hogy a magyarországi muzulmán kisebbségnek legalább egy része hvarezmi volt. Így pedig kézenfekvő lehet az a feltételezés, hogy még a Kazár Birodalomból való kiszakadás alkalmával csatlakozott egy csoport a magyarsághoz.¹⁵⁸ Ez a csoport valószínűsíthetően kis létszámú volt, ugyanis a források nem utalnak arra, hogy I. István uralkodása előtt jelentős muzulmán népesség élt volna a magyarok között.¹⁵⁹ Pauler Gyula 1888-ban megjelent tanulmányában a kálizokat a székelyekkel azonosítja, szerinte csupán a *sickali* szó eltorzulásából ered a káliz név létrejötte.¹⁶⁰ Györffy György 1958-as tanulmányában igyekezett bizonyítani, hogy a kálizok a kabar törzshöz tartoztak volna, azonban Ligeti Lajos ezt sikeresen cáfolta, hiszen a hvarezmiak muzulmánok voltak, míg a kabarok pogányok.¹⁶¹ Zsoldos Attila szerint nem egy nagy betelepülés történt, hanem a 10–12. század során folyamatosan kell számolnunk kisebb betelepülésekkel.¹⁶²

A Gombocz Zoltán és Melich János által 1915-ben kiadott etimológiai szótár a magyarországi muzulmán népességen belül egyaránt feltételez bolgár, arab, szír, kun és besenyő elemeket is.¹⁶³

Kristó Gyula a muzulmánok magyarokhoz való csatlakozását a honfoglalás előtti időkre vetítette vissza azon módon, hogy a kálizokat, vagy izmaelitákat a kabar törzssel, illetve annak egy részével azonosította,¹⁶⁴ melynek alátámasztására több érvet is felhozott. Az első ezek közül az, hogy a 11. század folyamán katonai szerepét és létszámát tekintve komoly súllyal bíró kabar nép eltűnt a forrásokból, majd szinte ezzel egy időben tűnnek fel a muzulmánok. A következő érve, hogy a kálizok a 12. század közepi – fentebb tárgyalt – Bizánc elleni harcokban a magyarság elővédjeként harcolt; ugyanúgy, ahogy a kabarok a 10. században,¹⁶⁵ azonban meglátásom szerint maga a szerző gyengítette meg érvét, amikor azt a kijelentést tette, hogy „nekik kellett a háborúban elől járniuk, ami az elő-, illetve az utóvéd szerepkörének ellátását jelentette. Ez a nomád berendezkedésben *mindig* a csatlakozott nép kötelessége volt.”¹⁶⁶ (kiemelés K.Gy.) Véleményem szerint azonban ez nem bizonyítja a kontinuitást, sőt ha az Aba nembeli Sámuel királyunkat a kabarok közül eredeztetjük,¹⁶⁷ akkor úgy gondolom nem tételezhető fel, hogy a kabarság egyenlő lenne a magyarországi muszlim

¹⁵⁸ Zsoldos 1997. 166–167.

¹⁵⁹ Czeglédy 1985. 100.

¹⁶⁰ Pauler 1888. 511.

¹⁶¹ Közli Fodor 1988. 98.

¹⁶² Zsoldos 1997. 166–167.

¹⁶³ Gombocz–Melich 1915. 530.

¹⁶⁴ Kristó 2002. 50.

¹⁶⁵ Kristó 2002. 50.

¹⁶⁶ Kristó 2002. 49.

¹⁶⁷ KMTL 1994. 27. A szócikket Draskóczy István készítette.

nép csoporttal. Kristó is idézi Abu Hamidot, miszerint „a bászird királynak van egy seregnyi muszlim katonája, akiket *meghagyott vallásuk gyakorlásában*.”¹⁶⁸ (kiemelés tőlem) Nézetem szerint ha Sámuel káliz, ebből következően pedig muszlim lett volna, krónikásaink minden bizonnyal említették volna, viszont ilyenre krónikáink nem tartalmaznak utalást. Természetesen nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy a honfoglalókkal együtt jött egy muzulmán nép csoport is a Kárpát-medencébe, azonban azt, hogy ők a kabarokkal azonosak lennének, nem tartom valószínűnek. Nagy Géza ennél tovább megy, amikor a kálizokat zsidóként aposztrofálja és egyenesen hozzájuk köti a magyarországi szőlő- és borkultúra megalapozását.¹⁶⁹ Mivel fentebb rávilágítottunk, hogy a kálizok muzulmánok, így az iszlám törvények alapján el kell vetnünk ennek lehetőségét.

Ivan Hrbek analógiák alapján próbálta bizonyítani a magyarországi magrebiták besenyő származását. Érvrendszerét Abu Hamidra alapozta, miszerint a szerző útleírásában három helyen találkozunk a magrebiták elnevezéssel. Először az író szülővárosában, Szakszínban, másodszor Kijev vidékén, végül harmadszor Magyarországon. Hrbek is elismeri, hogy a forrásokban sehol sem fordul elő a magrebiták és besenyők párhuzama, illetve muszlim besenyőkről sem szólnak. Tézisét arra építette, hogy Magyarországon a besenyők nagy számban éltek, illetve saját közigazgatásuk volt.¹⁷⁰ Katona-Kiss Attila azonban rámutatott, hogy a besenyőknek csak egy csoportja volt kiváltságolt elem, és nem rendelkeztek kollektív privilégiummal, mint például a székelyek. Emellett arról sem tudunk, hogy a besenyők élveztek volna vallásszabadságot (ha így lett volna, okleveleink minden bizonnyal erről is értesítenének).¹⁷¹ Ezek alapján véleményem szerint a besenyő-elmélet is elvethető.

Ahogy azt korábban bemutattam, Abu Hamid két nép csoportot különböztet meg Magyarországon, amelyek az iszlám vallást gyakorolták: ezek a khorezmiek és a magrebiták. A khorezmi népnév véleményem szerint összefüggésbe hozható a Hvazezmi Birodalommal. Mivel Abu Hamid komoly ismeretekkel rendelkezett az iszlámról és az azt gyakorló népekről, emellett pedig éveket töltött a Magyarországon élő muszlimok között, így feltételezhető, hogy a tőle származó információk megbízhatóak. A magrebi név ellenben véleményem szerint nem népnévre utal. Az arab nyelvben a مغرب (Maghreb) a غرب (gharb), nyugat szóból származik, jelentése pedig a nyugati ország, vagyis a legnyugatabbra fekvő arabok lakta ország, Marokkó. Ide a népvándorlás során a vandálokkal együtt alánok is érkeztek. Ebből vonta le Györffy György és Szűcs Jenő azt a következtetést, hogy emiatt nevezte valószínűleg Abu

¹⁶⁸ Abu Hamid 1985. 60.

¹⁶⁹ Nagy 1912. 220–221.

¹⁷⁰ Hrbek 1955. 219–223.

¹⁷¹ Katona-Kiss 2010. 165–166.

Hamid a magyarországi alánokat magrebieknek, tehát a magrebi elnevezés a feltételezett eredetükre utalhat, vagyis a másik muzulmán népcsoport vélhetően alán volt. Györffy szerint úgy vélhette, hogy az alánok Észak–Afrikából vándoroltak Európába és nem fordítva.¹⁷² Szűcs Jenő szavaival élve, „a tatárjárás előtt az ország jóformán tele volt hintve etnikailag javarészt észak-iráni, khorezmi (káliz) és Kaukázus vidéki alán (oszlár, varsány), mohamedán vallású (a régi magyarban böszörmény) csoportok katonatelepeivel és kereskedőkolóniáival.”¹⁷³ Az alánoktól való származást azonban Katona–Kiss Attila véleményem szerint meggyőzően megcáfolta, arra hivatkozva, hogy a magyarországi magrebiek nem tudtak arabul, ami marokkói eredetük esetén nagyon furcsa lenne. Emellett Jaquttól tudjuk, hogy az egyik Aleppóban tanuló szerémségi muszlim hanifitának vallotta magát, márpedig az iszlámnak ez az irányzata jellemzően keleti.¹⁷⁴

Véleményem szerint a magrebieknek nevezett muszlim csoport a Balkán irányából települt be a Szerémségbe és vélhetően szeldzsuk török népesség volt. Ezt támasztja alá, hogy a Kijev mellett élő magrebiekről Abu Hamid azt írja, török nyelvet beszélnek és úgy nyilaznak, mint a törökök.¹⁷⁵ Amint fentebb említettem, a magrebi név a maghreb szóból vezethető le, mely nem csak Marokkó neve lehet, hanem szó szerint nyugati földet jelent, márpedig a Szakszinban élő Abu Hamidnak a Rumi Szeldzsuk Birodalom nyugatinak számított. Vallásukat tekintve könnyen lehettek hanafiták az ezen területről származók, valamint az arab nyelvtudás hiánya¹⁷⁶ is kézenfekvő.¹⁷⁷

Anonymusnál azt olvashatjuk, hogy a legkorábbi muszlim vallású csoport Taksony nagyfejedelemsége idején csatlakozott a magyarsághoz, viszont nem kizárt, hogy a névtelen krónikás ez alkalommal is saját korának a folyamatait vetítette vissza a királyság megalapítása előtti időkbe, ahogy ezt más esetekben is tette.¹⁷⁸ Kristó mégis próbálta alátámasztani azt a folyamatot, miszerint a muzulmánok beköltözése a fejedelem keleti politikájával

¹⁷² Szűcs 2008. <http://www.holmi.org/2008/11/szucs-jeno-ket-tortenelmi-pelda-az-etnikai-csoportok-eletkepessegerol> (letöltve: 2012.12.09.); Györffy 1958. 69.; Györffy 1975. 259.; Czeglédý véleménye megegyezik Györffýével, azonban Északnyugat–Afrikát Levantával azonosítja, tévesen, ugyanis Levante a Közel–Kelettel azonos. Czeglédý 1985. 103.

¹⁷³ Szűcs 1992. 16.

¹⁷⁴ Czeglédý 1970. 259.; Katona–Kiss 2010. 166, 169.; HKÍF 1995. 71. „Én magam Aleppó városában egy nagy törzset találtam, amelynek neve al-bāšgirdīya; hajuk és arcuk rőt volt nagyon; Abū Hanīfa – Allah jóindulata rajta – vallásjogi elveit vallották.”

¹⁷⁵ Abu Hamid 1985. 54.

¹⁷⁶ Ahogy Abu Hamid írja: „néhányat sikerült arra ösztönöznom, hogy próbálkozzanak az arab nyelvvel is” Abu Hamid 1985. 56.

¹⁷⁷ vö. Katona–Kiss 2010. 169–170.

¹⁷⁸ Anonymus 1999. 48–49. „Így érkeztek Bulár földjéről bizonyos kiváló férfiak, név szerint Billa és Baks, nagy számú mohamedán kíséretében. A fejedelem az ország különböző vidékein adományozott nekik földet, s azonfelül egy Pest nevű várat is örökre nekik adott.”; KMTL 1994. 314. A szócikket Harmatta János készítette.

magyarázható, hiszen fiának is a kunok földjéről szerzett feleséget.¹⁷⁹ Karácsonyi János szerint a szerémségi kálizokat a bizánciak telepítették le és határvédő feladatot bízta rájuk. Amikor I. László meghódította ezt a területet, az ott lakó muzulmán népesség is az uralma alá került.¹⁸⁰ Ez kézenfekvőnek látszik, tekintve, hogy a Bizánci Birodalom szoros kapcsolatot ápolt a muszlimokkal. Az viszont valószínű, hogy az Árpád–kor során folyamatos betelepüléssel számolhatunk. Elsősorban a Szerémség területén éltek muszlimok, ahol határvédelmi funkciót láttak el a szomszédos Bizánci Birodalommal szemben.¹⁸¹ Font Márta szerint a szerémségi muzulmánok a bizánci–balkáni kereskedelemben láttak el közvetítő szerepet, részben ennek révén telepedtek meg az ebből a szempontból legkedvezőbb délvidéki területen.¹⁸² Amint erre már II.1. fejezetben utaltam, Anonymus már Taksony nagyfejedelem idején a muzulmánok birtokának tulajdonítja Pestet.¹⁸³ Ez az információ valószínűleg téves, hiszen amint azt fentebb is említettem, a Névtelen gyakran saját korának viszonyait vetítette vissza a korai időkre. Ez alapján feltételezhető, hogy a Gesta Hungarorum keletkezésének idején Pesten nagy számban éltek muzulmánok.

Véleményem szerint a fent említett elméletek egyike sem zárható ki sőt, valószínűleg mindegyiknek van valóságtartalma. Már a honfoglaló magyarok mellett lehetett muzulmán segédhaderő, majd az Árpád–kor folyamán végig számolhatunk betelepüléssel, illetve a Bizánci Birodalomnak is lehetett szerepe szerémségi muszlimok letelepítésében. Mivel a magyarországi muzulmánokat két csoportra, nevezetesen kálizokra és magrebiekre, tagolhatjuk, véleményem szerint két szakaszra osztható a muszlim betelepülés. Az első szakaszba tartoznak a Kazár Birodalomból való kiválás alkalmával csatlakozottaktól kezdve egészen a 11. századig Kárpát–medencébe érkezett csoportok. Valószínűleg ezek beolvasztását célozták László és Kálmán királyok törvényei. Ezt követően a Bizánc elleni háborúk miatt a 12. század közepén felértékelődött a déli határsáv védelme, ennek érdekében fogadták be királyaink a bizánci császárok által idetelepített, Abu Hamid által magrebieknek nevezett muszlim népességet. A bizánci háborúk megszűnése után elindult ennek a csoportnak az asszimilációja is, amit Jaqut tudósításából is ismerünk.¹⁸⁴ A szerémségi muzulmánok 12. századi letelepítését jelzi az is, hogy a Szentföldre tartó keresztesek nem említik, hogy Magyarországon muszlimokkal találkoztak volna.¹⁸⁵

¹⁷⁹ Kristó–Makk 1995. 24.

¹⁸⁰ Karácsonyi 1913. 491–492.

¹⁸¹ KMTL 1994. 314. A szócikket Harmatta János készítette.

¹⁸² Font 1999. 46, 60.

¹⁸³ Anonymus, 1999. 49.

¹⁸⁴ HKÍF 1995. 72.

¹⁸⁵ Makk 2006. 204–208; 215–217; 268–276; 295–314.

V.2. A muzulmánok magyarságba való beolvadása, asszimilációja

A 11–12. század fordulóján I. László és Kálmán király törvényei igyekeztek visszaszorítani a Magyarországon élő muszlimok vallásgyakorlását, illetve arra törekedtek, hogy beolvasszák őket a magyarságba. Korábban nem találunk erre utaló jeleket, uralkodóink csak szolgálataikat várták el, krisztianizációjukhoz nem ragaszkodtak.¹⁸⁶ László király az 1095–ös szabolcsi zsinaton hozott dekrétumának 9. caputja kimondja, hogy „ha a kereskedők, akiket izmaelitáknak neveznek a keresztség után visszatérni találtatnának a körülmetélés régi törvényéhez, lakóhelyükről elkülönítve más faluba költöztessenek”.¹⁸⁷ A rendelkezés célja elsősorban az volt, hogy keresztény környezetben mihamarabb térjenek át a muzulmánok, azonban a törvényt nem tartották be, hiszen jóval később is saját falvakban laktak. Kálmán általában az iszlám vallási szokások betartásának, illetve a vallásukon belüli házasodásnak gátlásával igyekezett beintegrálni a muzulmánokat.¹⁸⁸ Egyetértek Font Mártával, hogy Kálmán törvényeinek hatására nem történt erőszakos asszimiláció, viszont a rendelkezések mégis mutatnak egy trendet, mely a beolvasztás szándékát tartalmazza.¹⁸⁹

A 13. században – valószínűleg a magyar egyháziak biztatására a pápák is szorgalmazták, hogy a magyar királyok lépjenek fel az iszlám gyakorlása ellen.¹⁹⁰ Ez a jelenség az 1217-es toledói zsinat rendelkezéseivel is magyarázható, amely Európa-szerte elrendelte a zsidók és muzulmánok gazdasági szerepének visszaszorítását.¹⁹¹ Amint fentebb említettem, ezen törvények betartása nem valósult meg, hiszen a mindenkori királynak is érdekében állt megtartani ezt a népességet katonai szolgálatuk és pénzügyi szakértelmük miatt. Le kell szögeznünk, hogy az izmaelitákkal szemben hozott intézkedések mögött nem idegenellenesség állt, hiszen xenofóbia elterjedt jelenlétéről nem beszélhetünk az Árpád-kori Magyar Királyságban, esetleg szórványosan fordulhatott elő.¹⁹² Az egyháziak és az előkelők, vagyis a *maiores* kizárólag gazdasági érdekeik védelmében kényszerítették ki a muszlimellenes intézkedéseket. Ahogy Kristó Gyula is írta: „a 10–12. században a társadalmi és politikai életet tartósan meghatározó idegenellenességgel nem kell számolnunk Magyarországon.”¹⁹³

¹⁸⁶ Czeglédy 1985. 99.; Font 1999. 60.; Berend, 2001. 237.

¹⁸⁷ Závodszy 1904. 159.; Corpus Iuris Hungarici 1899. 52. caput 9. A szerző fordítása.

¹⁸⁸ Závodszy 1904. 189–190.

¹⁸⁹ Font 1999. 61.

¹⁹⁰ Zsoldos 1997. 168.

¹⁹¹ Szűcs 2008. <http://www.holmi.org/2008/11/szucs-jeno-ket-tortenelmi-pelda-az-etnikai-csoportok-eletkepessegerol> (letöltve 2012.12.20.)

¹⁹² Kristó 1998. 135–136.

¹⁹³ Kristó 1990. 430.

Az Aranybulla gazdasági korlátozásokat fogalmazott meg az izmaelitákkal szemben, mivel a bérleti rendszer révén megnöttek az állami adók, ami a nemesség érdekeit is sértette, hiszen ha az állam több adót szed, akkor a jobbágy kevesebből tud adózni a nemesnek.

Az 1233-as beregi egyezmény komoly korlátozásokat fogalmazott meg az izmaeliták és zsidók ellen. A dokumentum tíz rendelkezést tartalmaz, melyek közül öt ezen népcsoportok gazdasági befolyása ellen irányul. Tiltja az adó-, valamint kamarabérlést, előírja jellel való megkülönböztetésüket, megtiltja számukra, hogy keresztény rabszolgát tartsanak, majd előírja a püspökök számára a rendelkezések betartásának ellenőrzését, illetve megszegés esetén rabszolgasorba vetést ír elő.¹⁹⁴ Újra foglalkozik a muzulmánok és keresztények házasságával, azonban Kálmán I. dekrétumával szemben ezt nem szorgalmazza, hanem tiltja.¹⁹⁵

1260-ban részt vesz egy muzulmán segédcsoport IV. Béla csehek elleni hadjáratában, azonban ezután csak elvétve találunk egy-egy apró információt róluk.¹⁹⁶ Ez nem is meglepő, ugyanis a 13. század elején tanult egy magyarországi muszlim Aleppóban, ahol arról tudósított, hogy már magyarul beszélnek és a magyarok viseletét hordják, ami az asszimiláció előrehaladtának a jele.¹⁹⁷ Valószínűleg a tatárjárás is komoly veszteséget okozott a muszlim vallású népesség körében. Rogerius mester említi *Carmen miserabile* című munkájában, hogy egy bizonyos Pereg falu ostromakor a tatárok a foglyul esett katonákat terelték maguk előtt, hogy azok haljanak meg először, melyek között izmaeliták, vagyis muzulmánok is voltak.¹⁹⁸ M. Antalóczy Ildikó szerint ezt bizonyítja, hogy Böszörmény település leletanyaga a tatárjárás korában szűnik meg, vagyis ekkor elpusztult a település.¹⁹⁹ 1319-ből ismerünk egy bizonyos Jakabot, akinek apja szaracén volt, de ő már áttért a kereszténységre.²⁰⁰ A magyarországi muzulmán népesség valószínűleg békés asszimiláció folytán beolvadt a keresztény magyarságba. Ahogy Font Márta is bemutatta egy 2008-as tanulmányában, a középkori etnikumokat alapvetően három jellegzetesség különítette el egymástól, mégpedig a nyelv, a vallás és a privilégium. Ezek közül a nyelv a legkevésbé jelentős. A vallás már komoly mértékben gátja lehetett az asszimilációs folyamatban, amint az a zsidók esetében is kitűnik. A legfontosabb azonban a privilégium volt, hiszen amelyik nemzetiség rendelkezett kiváltságokkal (szászok, kunok, vlachok, részben szlávok), nem lépett az asszimiláció

¹⁹⁴ Fejér CD. III. 2. 319–320.; Bolla-Rottler 1993. 116–121.

¹⁹⁵ Csordás 2009. 141.

¹⁹⁶ Berend 2001. 242.

¹⁹⁷ Szűcs 1992. 18.

¹⁹⁸ Rogerius 2001. 433.

¹⁹⁹ M. Antalóczy 1980. 166. a későbbi feltárások azonban bebizonyították, hogy a település nem néptelenedett el ebben az időben vö. Hajdú–Nagy 1999. 31–68.

²⁰⁰ CDHA I. 1878. 537. „Jacobus filius comitis Misce sarraceni”

útjára.²⁰¹ A muzulmánok nem rendelkeztek privilégiummal, nyelvüket hamar is elvesztették, amint az előbb Abu Hamid, majd Jaqut is közli, tehát egyedül vallásuk jelentett elkülönítő erőt. Mégis azt látjuk, hogy a muzulmánok beolvadása a magyarországi népességbe több száz évet vett igénybe. Ennek oka az izoláció és a keresztény uralom lehetett, melynek folytán hagyományvesztés következett be és lassan beépültek a környező magyarságba.²⁰²

VI. Források

ÁKMTBF 1988 = Az Árpád–kori magyar történet bizánci forrásai [szerk. Moravcsik Gyula]. Budapest, 1988.

ÁKO 1997 = Árpád–kori oklevelek [főszerk. Györffy György]. Budapest, 1997.

Bolla–Rottler 1993 = Szemelvények az 1526 előtti magyar történelem forrásaiból I. [szerk. Bolla Ilona–Rottler Ferenc]. Budapest, 1993.

CDHA I. 1878 = Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Anjoukori okmánytár I. [Nagy Imre]. Budapest, 1878.

Corpus Iuris Hungarici 1899 = Corpus Iuris Hungarici [szerk. dr. Márkus Dezső]. Budapest, 1899.

DBA 1999 = De Bulla Aurea. Andreae II regis Hungarie MCCXXII [szerk. Bessenyei Lajos–Érszegi Géza–Maurizio Pedrazza Gorlero]. Verona, 1999.

DHA 1992 = Diplomata Hungariae Antiquissima...I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131 [szerk. Györffy György]. Budapest, 1992.

Fejér CD = Fejér György: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Buda, 1829–1844.

Freisingi 1913 = Freisingi Ottó: I. Frigyes császár tettei [ford. Gombos F. Albin]. Budapest, 1913.

Hazai Okmánytár = Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius I–V [szerk. Nagy Imre–Páur Iván–Ráth Károly–Véghely Dezső]. Győr, 1866.

HKÍF 1995 = A honfoglalás korának írott forrásai [szerk. Kristó Gyula]. Szeged, 1995.

Ibn Fadlan 2007 = Ibn Fadlan: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról [ford. Simon Róbert]. Budapest, 2007.

Karácsonyi–Borovszky 1903 = Karácsonyi János–Borovszky Samu: Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum. Budapest, 1903.

²⁰¹ Font 2008. 40–42.

²⁰² Berend 2001. 243–244.; Szűcs 1992. 18.

- Knauz 1874 = Monumenta ecclesiae Strigoniensis [szerk. Knauz Ferdinánd]. Esztergom, 1874.
- Kristó 1995a = Kristó Gyula: A honfoglalás korának írott forrásai. Szeged, 1995.
- Kurcz 2001 = Szent István király intelmei Imre herceghez [ford. Kurcz Ágnes]. Budapest, 2001.
- gr. Kuun 1900 = gróf Kuun Géza: Keleti kútfők. In: *A magyar honfoglalás kútfői* [szerk. Pauler Gyula-Szilágyi Sándor]. Budapest, 1900.
- Makk 2006 = Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről [szerk. Makk Ferenc]. Szeged, 2006.
- MREV 1899–1907 = Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis [Fraknói Vilmos–Lukcsics József]. Budapest, 1899–1907.
- Rogierius 2001 = Rogierius mester: Siralmas ének [ford. Horváth János]. Budapest, 2001.
- SRH 1999 = Scriptorum rerum Hungaricarum [szerk. Szentpétery Imre]. Budapest, c.1999.
- Theiner 1859 = Augustinus Theiner: Monumenta Historica Hungariae I. Róma, 1859.
- Závodszy 1904 = Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest, 1904.

VII. Felhasznált irodalom

- Almond 2009 = Almond, Ian: Two faiths, one banner. When Muslims Marched with Christians Across Europe's Battlegrounds. New York, 2009.
- Berend, Nora: At the Gate of Christendom. Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c.1000–c.1300. Cambridge, 2001.
- Bóna 1995 = Bóna István: Az Árpádok korai várairól. 11–12. századi ispáni várak és határvárak. Debrecen, 1995.
- Borosy 1962 = Borosy András: A XI–XIV. századi magyar lovasságról. *Hadtörténelmi közlemények* 9. (1962) 2. sz. 119–174.
- Borosy 1977 = Borosy András: Határőrség és határőrök az Árpádok korában. *Hadtörténelmi közlemények* 24. (1977) 4. sz. 543–557.
- Borosy 1992 = Borosy András: Hadsereg létszámok a X–XIV. században. *Hadtörténelmi közlemények* 105. (1992) 4. sz. 3–33.
- B. Szabó 2001 = B. Szabó János: Gondolatok a XI–XIV. századi magyar hadviselésről. *Hadtörténelmi közlemények* 114. (2001) 1. sz. 75–103.

- Csánky 1890-1897 = Csánky Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában I–III. Budapest, 1890-1897.
- Csordás 2009 = Csordás Eörs: Valláskülönbség kérdése a három monoteista világvallásban. Különös tekintettel a katolikusok és muszlimok között a 21. századi Európában. Doktori disszertáció. Budapest, 2009.
- Elérhető:
http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CBsQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.htk.ppke.hu%2Fuploads%2FFile%2Fdisszertacio%2FCsordas_PhD_Vallaskulonb_definitive.pdf&ei=BR-NUKKSDYfVtAabtYHACw&usg=AFQjCNGAwDU3AluSXC9RqjpT4iLISj46sw&sig2=gl0PKxdfMMic1MCw_7sfVg (letöltve: 2012. 10. 28.)
- Czeplédy 1885 = Czeplédy Károly: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. In: Czeplédy Károly: Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest, 1885.
- D’Eszlary 1956 = Charles D’Eszlary: Les Musulmans Hongrois du Moyen Age (VIIe–XIVe s.). *IBLA. Revue de l’Institut des Belles Lettres Arabes* 19. (1956) 375–386.
- Fejérpataky 1892 = Fejérpataky László: Kálmán király oklevelei. Budapest, 1892.
- Fodor 1979 = Fodor István: Archaeological traces of the Volga Bulgars in Hungary in the Árpád period. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 33 (1979) 315–325.
- Fodor 1988 = Fodor István: Kazárok és kabarok. In: Magyarrá lett keleti népek [szerk. Szombathy Viktor–László Gyula]. Budapest, 1988. 61–106.
- Font 1999 = Font Márta: Könyves Kálmán és kora. Szekszárd, 1999.
- Font 2005 = Font Márta: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Szeged, 2005.
- Font 2008 = Font Márta: Betelepítés, beilleszkedés, tolerancia a középkori Magyarországon. In: *Vallás és etnikum Közép-Európában [szerk. Kupa László]*. Pécs, 2008. 34–43.
- Gombocz–Melich 1915 = Gombocz Zoltán–Melich János: Magyar etymológiai szótár IV. Budapest, 1915.
- Gyóni Mátyás: Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok. *Magyar nyelv* 34. (1938) 3-4. sz. 86–96.
- Györffy 1958 = Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. *Századok* 92. (1958) 1–4. sz. 12–87.
- Györffy 1975 = Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. In: *Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig [szerk. Gerevich László]*. Budapest, 1975. 217–351.
- Györffy 1990 = Györffy György: A magyarság keleti elemei. Budapest, 1990.

- Hajdú–Nagy 1999 = Hajdú Zsigmond–Nagy Emese Gyöngyvér: A nyíri izmaeliták központjának, Böszörmény falnak régészeti leletei 2. In: *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve* [szerk. Nyakas Miklós]. Hajdúböszörmény, 1999.
- Hóman 1916 = Hóman Bálint: Magyar Pénztörténet 1000–1325. Budapest, 1916.
- Hóman–Szekfű 1939 = Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar Történet. Budapest, 1928.
- Hrbek 1955 = Ivan Hrbek: Ein arabischer Bericht über Ungarn. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 3. (1955) 3. sz. 205–230.
- Jakubovich–Pais 1929 = Jakubovich Emil–Pais Dezső: Ó–magyar olvasókönyv. Tudományos gyűjtemény. 30. Pécs, 1929.
- Jerney 1844a = Jerney János: A magyarországi izmaelitákról mint volgai bolgárok és magyar nyelvű népfelekezetekről. *Tudománystár* 7. (1844) 2. sz. 101–126.
- Jerney 1844b = Jerney János: A magyarországi izmaelitákról mint volgai bolgárok és magyar nyelvű népfelekezetekről II. *Tudománystár* 7. (1844) 3. sz. 151–173.
- Karácsonyi 1913 = Karácsonyi János: Kik voltak s mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták? Budapest, 1913.
- Katona–Kiss 2010 = Katona–Kiss Attila: A „sirmioni hunok”. Egy muszlim katonai kötelék a XII. századi magyar királyi erőkből. In: „*Fons, skepsis, lex*”. *Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére* [szerk. Almási Tibor–Révész Éva–Szabados György]. Szeged, 2010. 159–171.
- KMTL 1994 = Korai magyar történeti lexikon (9–14. század) [főszerk. Kristó Gyula]. Budapest, 1994.
- Kniezsa 1938 = Kniezsa István: Magyarország népei a XI. században. Budapest, 1938.
- Kohn 1881 = Kohn Sámuel: Az 1279. budai zsinat összes végzései. *Történelmi Tár* (1881) 1. sz. 543–550.
- Kossányi 1937 = Kossányi Béla: A kalizok vallása. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére*. Budapest, 1937. 355–368.
- Kristó 1976 = Kristó Gyula: Az Aranybullák évszázada. Budapest, 1976.
- Kristó 1986 = Kristó Gyula: Az Árpád–kor háborúi. Budapest, 1986.
- Kristó 1990 = Kristó Gyula: Magyar öntudat és idegenellenesség az Árpád–kori Magyarországon. *Irodalomtörténeti Közlemények* 94. (1990) 425–443.
- Kristó 1995b = Kristó Gyula: A magyar állam megszületése. Szeged, 1995.
- Kristó 1998 = Kristó Gyula: A magyar nemzet megszületése. Budapest, 1998.
- Kristó 2002 = Kristó Gyula: A székelyek eredete. Budapest, 2002.

- Kristó 2003 = Kristó Gyula: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Budapest, 2003.
- Kristó–Makk 1995 = Kristó Gyula–Makk Ferenc: Az Árpád–ház uralkodói. Budapest, 1995.
- Kristó–Makk–Szekfü 1973 = Kristó Gyula–Makk Ferenc–Szekfü Gyula: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 44. (1973) 3–95.
- Kristó–Makk–Szekfü 1974 = Kristó Gyula–Makk Ferenc–Szekfü Gyula: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez II. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 48. (1974) 3–53.
- Kubinyi 1995 = Kubinyi András: A magyarországi zsidóság története a középkorban. *Soproni Szemle* 49. (1995) 1. sz. 2–27.
- Lewicki 1937 = Tadeusz Lewicki: Wegry i muzulmanie wegierscy w świetle relacji podróżnika arabskiego z XII. w. *Ricznik Orientalistyczny* 13. (1937) 106–122.
- Lewicki 1986 = Tadeusz Lewicki: Madjar, Madjaristān. In: *The Encyclopaedia of Islam* V. Leiden, 1986.
- M. Antalóczy 1980 = M. Antalóczy Ildikó: A nyíri izmaeliták központjának, Böszörmény falunak régészeti leletei I. In: *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve IV. [szerk. Nyakas Miklós]*. Hajdúböszörmény, 1980. 131–171.
- Magyar vitézek sírhalma a Szerémségben. [1167.] 1888 = Magyar vitézek sírhalma a Szerémségben. [1167.] *Hadtörténelmi közlemények* 1. (1888) 1. sz. 654.
- Mesterházy 1973 = Mesterházy Károly: Izmaeliták, böszörmények, volgai bolgárok. In: *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve I. [szerk. Bencsik János]*. Hajdúböszörmény, 1973. 37–49.
- MNyTESz 1976 = A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára I–III [főszerk. Benkő Lóránd]. Budapest, 1967–1976.
- Nagy 1910 = Nagy Géza: A magyar nemzetségek. *Turul* 28. (1910) 1. sz. 18–32, 52–65.
- Nagy 1912 = Nagy Géza: A honfoglalók Zemplénben. *Ethnographia* 8. (1912) 213–223.
- Pálóczi Horváth 1989 = Pálóczi Horváth András: Besenyők, kunok, jászok. Budapest, 1989.
- Pauler 1888 = Pauler Gyula: Néhány szó hadi viszonyainkról a XI–XIII. században. *Hadtörténelmi közlemények* 1. (1888) 1. sz. 501–526.
- Pauler 1899 = Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád–házi királyok alatt. Budapest, 1899.
- Réthy 1880 = Réthy László: Magyar pénzverő izmaeliták és Bessarábia. Arad, 1880.

- Rózsa–Tugya 2012 = Rózsa Zoltán–Tugya Beáta: Kik voltak az első Orosháza lakói? *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* 6. [szerk.: Kovács Edina]. Orosháza, 2012. 16–31.
- Szabados 2007 = Szabados György: A régi magyar taktika Árpád–kori írott kútfőkben. *Hadtörténelmi közlemények* 120. (2007) 2. sz. 475–500.
- Szabó László: Megjegyzések a "böszörmények" kérdéséhez a Hajdúböszörmény határában talált Árpád–kori falu régészeti leletei alapján. In: *A decreceni Déri Múzeum Évkönyve* [szerk. Sz. Máthé Márta–Magyari Márta]. Debrecen, 2003. 73–108.
- Székely 1974 = Székely György: Les contacts entre Hongrois et Musulmans aux IXe–XIIe siècles. In: *The Muslim East: Studies in Honour of Julius Germanus* [szerk. Káldy-Nagy Gyula]. Budapest, 1974. 53–74.
- Szücs 1992 = Szücs Jenő: A középkori Magyarország népei. In: *Erdély a históriában* [szerk. Zepezsaner Jenő]. Székelyudvarhely, 1992.
- Szücs 2008 = Szücs Jenő: Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. *Holmi* 20. (2008) 11. sz. 1399–1411. Elérhető: <http://www.holmi.org/2008/11/szucs-jeno-ke-tortenelmi-pelda-az-etnikai-csoportok-életképességéről> (letöltve: 2012.12.09.)
- Vásáry 1993 = Vásáry István: A régi Belső–Ázsia története. Szeged, 1993.
- Veszprémy 1995 = Veszprémy László: A magyar hadtörténet fényes lapjai. *Rubicon* 6. (1995) 5. sz. 4–6.
- Veszprémy 2008 = Veszprémy László: Az Árpád– és Anjou–kor nagy csatái, hadjáratái. Budapest, 2008.
- Weisz 2010 = Weisz Boglárka: Kamaraispánok az Árpád–korban. *Turul* 83. (2010) 3. sz. 79–88.
- Zsoldos 1997 = Zsoldos Attila: Az Árpádok és alattvalóik. Budapest, 1997.